

НАРОДНА ПІСНЯ ПРО МАТЕРІАЛЬНУ КУЛЬТУРУ УКРАЇНЦІВ

Традиційними видами господарської діяльності українського народу з давніх-давен були скотарство, рибальство, мисливство, бджільництво. Однак найголовнішим завжди залишалось землеробство.¹ Провідною галуззю землеробства на Україні було рільництво. Пісенна спадщина українського народу зафіксувала цей вид господарської діяльності. Для прикладу взяти хоча б пісні «Недалеко мій миленький оре» (1, 294), «Виорю я нивку» (1, 468), де вже в назвах згадується процес обробітку землі. В останній з вищезгаданих пісень є слова:

Виорю я нивку
Широкою,
Та й посію хмелю
Високого (1, 468).

Отже, перш ніж висіяти насіння в ґрунт, треба було землю виорати. Для цього використовували українці таке знаряддя праці як плуг. Ось як про це співається у пісні «Оре плужок попід лужок»:

Оре плужок попід лужок
Від леду до леду (2, 21).

Щоб здійснити відповідний землеробський процес допоміжною силою були свійські тварини — воли. Це теж знайшло відображення в українській народній пісні «Ой уже ж весна та й уже ж красна»:

Ой воли ж мої воли та половії,
Чому ви не орете,
Ой літа ж мої та молодії,
Чому ви ж марно йдете? (2, 27).

Не можна не зазначити, що досить часто в піснях не просто згадуються ті чи інші явища матеріальної культури, а вводяться

¹ Детальніше див.: Горленко В. Ф. Основні галузі господарства і заняття населення // Культура й побут населення України. — К.: Либідь, 1991. — С. 50.

в різні поетичні конструкції, ставши фактами образної свідомості народу. У даній пісні ми маємо поетичний паралелізм, який є яскравим свідченням того, що українці не тільки не відділяли себе від природи, а й навіть у процесах праці, явищах матеріальної культури бачили відображення певних відчуттів, настроїв, переживань.

Під час оранки крім орача повинен бути і погонич — людина, що підганяла воли. У пісні «Ой учора орав і сьогодні орав» є такі рядки, що підтверджують це:

Ой учора орав і сьогодні орав.
Гей, хто ж тобі, моє серденько,
Воли поганяв? (1, 221).

Найчастіше воли поганяли діти або жінки. У пісні «Ой з-за гори» господар в погоничі бере свою дружину:

Що сам їде, що сам їде,
Ой у поле орати.
Мене ж бере, ой, воли поганяти... (1, 439).

У циклі землеробських робіт українців значне місце посідали догляд за рослинами, їх полив і особливо прополювання.¹ Прополювали як городину, так і зернові культури. У пісні «Ой ти, місяцю-зоре» дівчина прополює пшеницю:

Ой ти, місяцю-зоре,
Освіти на все поле.
Ой там моя дівчинонька
Та й пшениченьку поле (1, 228).

Або як це оспівано в пісні «За нашою слободою»:

Десь узялась дівчинонька,
Білявая на личеньку,
Та полола пшениченьку,
Та вирвала травиченьку (1, 38).

З наведених вище прикладів ми бачимо, що називання знарядь праці, різних процесів господарювання в українських народних піснях — це не самоціль. Але трудяща людина не тільки органічно пов'язана з усіма життєвими обставинами, з природою, усім, що її оточує, що це у пісні відбувається невимушено, цілком природно, бо життя окремої людини і народу в цілому відображається правдиво і багатогранно в усіх його проявах і в цьому плаці

¹ Детальніше див.: Горленко В. Ф. Основні галузі господарства і заняття населення // Культура й побут населення України. — К.: Либідь, 1991. — С. 55.

народознавчий, українознавчий потенціал пісенного фольклору надзвичайно високий.

На території України, як і в цілому в Європі, здавна відомі два основних види збирання врожаю: серп і коса. У пісні «Ох у неділеньку, рано-пораненьку» є рядки, де згадано серп як знаряддя праці:

Ох у неділеньку, рано-пораненьку,
Ох, і зібрав женців а Коваленко.
Да й усе женці да й одбірнії,
Поробив їм серпи да все золотії (1, 25).

У цій пісні серп згадується не просто як знаряддя праці, він подається опоетизовано «серпи да все золотії», що продиктовано естетичними потребами народу — в буденному, звичайному бачити красу.

Серпами жали і жінки й чоловіки. Косили виключно чоловіки, оскільки ця робота вимагала значної фізичної сили.¹ Доказом цього може бути пісня «Ой учора орав і сьогодні орав»:

І учора косив, і сьогодні косив,
Гей, хто ж тобі, моє серденько,
Обідать носив? (1, 221).

А щоб переконатися у тому, що жали частіше жінки, візьмемо рядки з пісні «Сіяв козак пшениченьку»:

Сіяв козак пшениченьку,
Та й нікому жати...
Питається та й син в матері,
Которую брати.*

Після жатви та обмолоту зерно перемелювали на борошно. Переробка зерна на борошно або крупу здійснювалась у млинах. Ця споруда, що розмелювала зерно на борошно за допомогою вітряної, водяної або парової енергії, теж знайшла своє відображення в українських піснях. Згадується млин у піснях: «Коло млина, коло броду» (1, 237), «Ой під вишнею» (2, 239), «Тече річка невеличка» (1, 270) та інших.

Слід також зазначити, що у пісні «Коло млина, коло броду» слово-образ «млин» згадується з метою окреслення фону, на якому відбуваються події. У цій пісні співається, що тут «два голуби пили воду..., крилечками стрепенули, про кохання спом'янули...». А образи голубів у цій пісні вжиті в інакомовному плані, як образи-символи двох закоханих. Біля млина дуже часто зу-

¹ Детальніше див.: Горленко В. Ф. Основні галузі господарства і заняття населення // Культура й побут населення України. — К.: Либідь, 1991. — С. 56.

стрічаються закохані, і це знайшло відображення в українських народних піснях.

У пісні ж «Тече річка невеличка» млин згадується у поетичному прокльоні, коли сваряться парубок з дівчиною:

Бодай же ти, дівчинонько,
Тоді заміж вийшла,
Як у млині на камені
Пшениченька зійшла!*

Аналогічного плану є рядки з пісні «Лугом іду, коня веду»:

Ой бодай же ти, козаче,
Тоді оженився,
Як у млині на камінні
Кукіль уродився.*

Із землеробством в українців було органічно пов'язано скотарство. «Як будуть корови, то будуть і бички — не голодні діточки» — твердить українське народне прислів'я. У кожному дворі тримали, якщо дозволяли майнові умови, обов'язково волів чи коней, корів, овець, свиней, різноманітну птицю.¹

Великою шаною й повагою користувалися в українців коні. За свою вірність та відданість людям, образ коней багатогранно опоеетизовано в українських народних піснях. Так в пісенності українців коні вороні, булані, карі, сиві. Найчастіше в піснях образ коня вжито в значенні засобів пересування. Про це дізнаємось з таких пісень: «Ой коню, мій коню»:

Ой коню, мій коню,
Золотая грива,
Повези мене, мій коню,
Аж де моя мила (1, 218).

«Ой стелися, стелися, ой барвіночок»:

Та чи чула ти, дівчинонько,
Як я тебе кликав?
Як я тебе кликав...
Та коло твого подвір'ячка
Сивим конем їхав? (1, 249).

¹ Детальніше див.: Горленко В. Ф. Основні галузі господарства і заняття населення // Культура й побут населення України. — К.: Либідь, 1991. — С. 57.

Образ коня часто вживається в українських піснях, як образ вірного товариша. Наприклад, у пісні «Ой запив козак, запив» є такі рядки:

Ой та, коню ж мій, коню,
Та ти, коню вороненький!
Та, коню вороненький,
Товаришу вірненький (1, 86).

У цій пісні козак звертається до коня як до друга. Близька за змістом до попередньої пісня «Ой криче, криче та чорненький ворон»:

Вороний коню! Грай піді мною!
Та розбий ти тугу мою! (1, 90).

Варто зазначити, що образ коней є тією реалією, яка органічно увійшла в свідомість українців, бо лише в двотомному виданні українських народних пісень, з якого ми черпаємо дані, кінь згадується приблизно у ста піснях. Тому можемо зазначити, що цей образ активно включається у різні образні конструкції, зокрема у паралелізми:

На тобі, дівчино,
Коня вороного,
Не люби, дівчино,
Хлопця молодого! (1, 219).

За народним повір'ям коні могли передчувати якесь горе. У пісні «Засвистали козаченьки» є такі слова:

Чогось мій кінь вороненький
В воротах спіткнувся (1, 75).

Кінь спіткнувся — то не добра прикмета. Тут же є й інші рядки:

Заграв мій кінь вороненький —
Назад сподівайтесь (1, 75).

Заграв кінь — бути перемозі, щасливому поверненню.

Крім коней, образи яких так органічно увійшли в українську пісню, згадуються й інші свійські тварини: воли, корови, вівці. Волів й корів часто використовували як тяглову силу. Про це співається у вже вищезгаданій пісні «Ой учора орав і сьогодні орав».

Іноді домашня худоба була предметом купівлі-продажу:

Продай, милий, сиві бички,
Купи мені черевички.

Продай, милий, дві телиці,
Купи мені дві спідниці (2, 232).

М'ясомолочні продукти цих тварин входили в харчовий раціон українців, тому господарям доводилося турбуватися і про корм для цих тварин. Влітку випасали худобу в полях, дібровах:

Йшли корови із діброви,
А овечки з поля... (1, 352).

Або:

Пожену воли
В зелену діброву... (1, 392).

А щоб взимку було чим годувати тварин, ще влітку та восени треба було дбати, щоб хижки та комори були заповнені вівсом, сіном, соломою, половою та ін. Та й догляду неабиякого потребували свійські тварини. Наведемо хоча б рядки з пісень «Ой час, мати, жито жати» та «Ой біда, біда»:

Купи собі, мій синочку,
Коня вороного,
Заведи його до стайні —
Говори до нього (2, 175).
Устань, невістко,
Йди подій корови,
Що-сь пригнала
До мої обори (2, 6).

Стайня й обора, які теж згадуються в цих піснях — були основним приміщенням, де тримали свійських тварин.

Скотарство українців не можна уявити без птахівництва. У кожному дворі були курн, гуси, качки. А про те, що і образи свійських птахів у пісенній спадщині теж не обійшов український народ, свідчать самі назви пісень: «Не співайте, півні» (1, 417), «Качур молодий» (1, 324), «Ой гиля-гиля гусоньки на став» (1, 239), «Чого, селезень, скучний, невеселий» (1, 323) та ін.

На думку приходять відома по всій Україні і популярна на Дніпропетровщині пісня «Як служив же я у пана», у якій відображено, по-перше, оплата праці наймита; по-друге, свійські тварини й птахи, які були складовою частиною господарства. Це прекрасно відтворено у приспіві останнього куплета:

А те теля хвостом виля,
А той індик — дик-дик-дик-дик,
А та гуска — га-га-га-га,
А те утя — тютя-тютя,
А та курка — чубатурка

По садочку ходить та й ходить,
Курчаточок водить та й водить.*

Крім землеробства і скотарства улюбленим видом занять українців було рибальство:

«Ой красен я (Дніпро. — С. Л. Б.) козаками,
Молодими рибалками, —
Вони мене заселяють,
Вони з мене добич мають».¹

Українські рибалки ловили щуки, бички, карасі, лящі, лини та іншу рибу. Про те, що це було справді так, підтверджують рядки з пісні «Ой ходив Іван понад лиман»:

Чи ти, Іване, рибу ловиш,
Чи ти, Іване, перевозиш? (1, 410).

Або:

На тарілці два лини,
Прийди, милий, прилини.

Серед продуктів харчування українців риба завжди займала значне місце. І про те, що українці любили рибні страви, свідчать українські пісні: «Ой гиля-гиля, гусоньки, на став»:

В мене вечеря —
Рибка печена,
Не для тебе, серденько,
Приготовлена (1, 239).

А у пісні «Та було в батька три дочки» співається так:

Та й посідали за столом,
Та й закусили пирогом.
Та й поїли рибки,
Та й послухали скрипки (2, 161).

Поширеним продуктом харчування українців були гриби, бо гриби, як і риба, вважалися дешевим продуктом, і тому в скрутні часи голодоморів та неврожаїв часто рятували від голодної смерті. А про те, що українці добре розумілися в грибництві, свідчать українські пісні «Дівчинонька по гриби ходила» (1, 389), «По опеньки ходила» (2, 159), «Ой джигуне, джигуне» (2, 99) та інші. Наведемо рядки з останньої:

А хто любить грибки,
А хто печерички,

¹ Чи я в лузі не калина була. Українські народні алегоричні пісні. — К.: Веселка, 1991. — С. 11.

А хто любить дівки,
А я — молодички.

Слід зазначити, що звичайно всі їстівні страви, про які говориться в піснях, рослини, птахи та тварини згадуються лише принагідно до певного ситуаційного моменту, певних життєвих обставин, іноді у жартівливому плані, але народознавчий аспект їх від цього не менший.

Одним з найважливіших видів господарської діяльності та мистецької культури українців, що був невід'ємною частиною домашніх занять кожної селянської сім'ї, була обробка рослинного волокна (льону, конопель).¹ З волокон льону та конопель пряли домотканну тканину — полотно, з якого шили одяг та використовували в інших цілях. І частково процес прядіння та складові елементи техніки, призначеної для виготовлення тканини, відображено в українських народних піснях. Причому пріоритет у цьому домашньому промислі належав жінкам. Це знайшло відображення у цілому ряді українських народних ліричних пісень: «Раз приходжу я додому»:

Кидай гребінь, годі прясти,
Давай їсти, пити.
Перестала жінка прясти,
Як ухватить днище
Та за мною, а я з хати,
Утік на горище (2, 234).

Або у пісні «Ой устану я в понеділок»:

Ой устану я в понеділок
Чи не напряду я хоч починок (2, 182).

А у пісні «Ой пряду, пряду, спатоньки хочу...» крім того, що співається про прядіння, як вид домашнього ремесла, співається про виснажливу працю молоді жінки в сім'ї чоловіка:

Ой пряду, пряду,
Спатоньки хочу...
Ой склоню я голівоньку,
На білу постілоньку,
Може я засну (1, 442).

В житті українців, як і інших народів, важливу роль відігравали засоби пересування, які значною мірою впливали на їх еко

¹ Детальніше див.: Горленко В. Ф., Скуратівський В. Т., Ткаченко Л. О. Допоміжні види господарської діяльності. Домашні промисли та ремесла // Культура і побут населення України. — К.: Либідь, 1991. — С. 65.

номічний розвиток, спосіб життя, інтенсивність міжетнічних контактів. На Україні протягом століть існувала густа мережа транспортних артерій — водних і сухопутних.¹

Шляхи й дороги з'єднували між собою населені пункти України. Вони теж знайшли відображення в українських народних піснях. Наведемо для прикладу рядки з пісні «Оре Семен, оре»:

Оре Семен, оре,
На шлях поглядає...
Чужі жінки обід несуть,
Моєї немає (2, 22).

Шлях у цій пісні — це смуга землі, що призначена для їзди та ходіння.

А у пісні «Ой я маю чорні брови» є такі рядки:

Я би місточок збудувала
Ще й намалювала,
Я би тобі доріженьку
Плиточками вклала (1, 302).

У цій пісні мова йде про дорогу, як штучно створений довгий відрізок землі, по якому передбачається пересування в просторі.

Основними видами сухопутного транспорту українців з найдавніших часів були брочки, вози в теплу пору року, а взимку — сани. В брочки та вози запрягали коней і використовували цей вид транспорту з різних потреб. Згадаймо хоч би популярну по всій Україні пісню «Куди їдеш, Явтуше», у якій співається про те, що Явтух віз груші на базар, а у пісні «Раз поїхав за снопами» співається, як хлопець задивився на дівчину, що сиділа під копами, й поламав воза. Або хоч би згадати пісню «Куди їдеш, Романе», у якій Роман їхав возом на ярмарок і віз дівчат та парубків продавати. Ця пісня жартівлива. У жартівливому плані протиставляються дівчата, що їх Роман хоче продавати по 100 рублів, бо «на вулицю не хотять, до роботи аж пишдять», хлопцям, яких Роман хоче попродавати за три гроша, «бо робити не хотять, на вулицю — аж пишдять!». У цих піснях, як бачимо, виразною є й інформативно-пізнавальна сторона тексту, й повчально-виховна.

У такій пісні, як «Біду собі купила» визначається, що віз чи візок використовується з метою вивезення сміття, яке назбиралося за три дні у хаті ледачої жінки:

Купи, мужу, візочок
Ще й сіру кобилу,

¹ Детальніше див.: Горленко В. Ф. Транспорт і засоби пересування. // Культура й побут населення України. — К.: Либідь, 1991. — С. 77.

Та й вивезем сміттячко
На попову ниву (2, 216).

А у жартівливій пісні «Ой, ненько, ненько» засобом пересування є і віл, і телиця, і телята, що створює комічний ефект, бо і на волів ніхто верхи не їздить, а тільки запрягають, ні на телиці, ні на телятах:

Поїхали ковалі
Да з чужої сторони,
Що старого коваля
Посадили на вола,
А старую ковалицю
Посадили на телицю,
А маленьких ковалят
Посадили на телят.
Кує коваль бричку,
Заглядає в пічку,
Чи є борщ, чи є каша,
Чи є в борщі штука м'яса (2, 108).

В усі часи на Україні була широко розповсюджена їзда на конях як один із засобів пересування. Свідчать про це і слова відомих українських пісень:

Сідлай, хлопче, вороного,
А собі бери другого
Та поїдем погуляєм,
У сусіда побуваєм! (1, 226).

Або:

Ти, козаче молоденький,
В тебе коник вороненький,
Сідлай коня та їдь із двора,
Бо ти не мій, я не твоя! (1, 335)

Селяни їздили верхи кіньми на невеликі відстані без сідла. Козаки, у яких верхова їзда була пов'язана з військовим побутом, здавна використовували сідла, як один з лаштунків, необхідних при верховій їзді.¹ Прикладом у цьому плані може бути пісня «За нашою слободою»:

Не подоба мені, мати,
Зеленого жита жати.
Та подоба мені, мати,
Кониченька сідлати,

¹ Детальніше див.: Горленко В. Ф. Транспорт і засоби пересування. // Культура й побут населення України. — К.: Либідь, 1991. — С. 80.

На Вкраїну поїхати.
Ой поїхав на Вкраїну,
Пустив коня на долину,
А сідельце на калину (1, 38).

Значне поширення здавна мали водні засоби пересування. Українські човни, пароми, перевози теж є пісненими образами. Щоб переконатися в цьому, згадаймо рядки відомих українських пісень:

За тихим Дунаєм
Молодець гуляє,
На той бік гукає.
Подай, подай, перевозу,
Я перевезуся! (1, 253).
(«Ой там за Дунаєм»).

Або ще:

Побуваю край Дунаю, (2)
Не раз тебе спомінаю. (2)
Коби човен та весельце, (2)
Ночував би-м в тебе, серце, (2)
Та ні човна, ні парома — (2)
Ночувати мушу дома! (2)
(«Пливе, качур по Дунаю» (2, 75).

Людина, як і пташка, прагне збудувати собі житло, яке є для неї оберегом від холоду, негоди й усього злого. Людина обожнювала свою домівку, тут проходило все її життя, найкращі хвилини відпочинку після тяжкої праці і довгої дороги. Тут росли діти, тут готувала дружина їжу. Тому народна пісня з великою теплою й любов'ю оспівала людське житло.

«Народна архітектурна творчість сягає своїм корінням найдавніших етапів формування цивілізації. Вся історія розвитку цієї галузі культури народу свідчить про неабиякий талант багатоговікового народного досвіду.

Максимально враховуючи природні умови, найдавніше населення території України створювало свої оселі біля водоймищ, на захищених від вітру ділянках».¹

Про особливості сільських поселень та народного житла несуть нам відомості українські народні пісні. Хати, в яких жили Українці, найчастіше були дерев'яними. Про це співається і в пісні «Жалі мої, жалі»:

Поставлю ти хату з твердого дерева, —

¹ Косьміна Т. В. Поселення та житло // Культура і побут населення України. — К.: Либідь, 1991. — С. 83.

Ой буду я в тебе кожного вечора.
Поставлю ти сіни з сухої дубини, —
Ой буду я в тебе кожної години (1, 211).

Найчастіше українські хати будували з двох кімнат, які були між собою з'єднані сіньми, що являли собою нежилу частину хати і поділяли будинок на дві половини. Доказом того можуть бути рядки з пісні «Закувала зозуленька»:

Вода в сінях у кадушці,
Візьми та й напийся.
Гей, сидить дівка у світлиці
Піди подивися (2, 53).

Світлиця, про яку згадується у цій же пісні, — це парадна кімната в будинку. І про те, як доглянута була світлиця, судили й про господиню, або про її дочку, яка вже була на виданні. Про це співається у пісні «Ой при лужку, при лужку»:

Здоров, здоров, любий зятю,
Пожалуй у хату,
Я не хочу в хату,
Хочу у світлицю,
Розбужу солодкий сон,
Красною дівицю (1, 220).

Український двір, до складу якого крім хати входили й господарські будівлі (комори, стодоли, загони, стайні), був огорожений тином (огорожею, сплетеною з лози чи іншого тонкого гілля), або перетинком (невеликим тином, що плетений поперечно). Про ці огорожі співається в пісні «Якби мені не тиночки»:

Якби мені не тиночки
Та й не перелази,
Ходив би я до дівчини
По чотири рази (2)
Якби мені не тиночки
Та й не перетинки,
Ходив би я до дівчини
Та й щовечоринки (2) (1, 233).

І, звичайно, біля кожного двору були ворота (прохід або проїзд в огорожі між будівлями тощо), про які згадується в пісні «Ой коню, мій коню»:

Повези мене, мій коню,
Аж де моя мила.
Перед воротами та вдар копитами... (1, 218).

В кожного доброго господаря була своя криниця (глибоко викопана і захищена цямринами від обвалля яма для добування води). Копали криницю у дворі або в саду:

Ой там криниця під перелазом —
Вмиємось, серденько, обое разом... (1, 225).
(«Сонце низенько, вечір близенько»).

Або:

Розпрягайте, хлопці, коні
Та лягайте спочивать,
А я піду в сад зелений,
Та й криниченьку копать...
(«Розпрягайте, хлопці, коні...» (1, 226).

Щодо традиційного інтер'єру українського житла, то він не був дуже багатим. Обов'язково в українській хаті була піч — споруда з цегли або каменю, призначена для опалення приміщення, випікання хліба, варіння страв та ін. Так у пісні «Коли б мені господи» згадується ця споруда:

А свекруха та у печі топить
Сюди, туди, он куди,
Та й у печі топить (1, 440).

А у пісні «Як до мене Яків приходив» піч і запічок (місце на печі, відгороджене комином, або запіччю) виконують іншу функцію:

Иди, іди, Якове, з хати,
Бо на печі батько та мати.
А в запічку батькові діти,
Нігде тебе, Якове, діти (2, 80).

Тут верхня частина печі та запічок використовуються як місце для лежання, сидіння.

Крім печі, обов'язково були лави, столи:

Та столи ж мої, ой тесовії,
А скатерті ллянії... (1, 25).
(«Та ой, сон, мати»).

Часто столи були виготовлені з соснових дощок:

Посади його, дочко,
За сосновий столик.
Та й назви його, моя дочко,
Сивенький соколик... (1, 448).
(«На долині дуб, дуб»).

Уздовж тильної сторони між піччю та причілковою стіною будували дерев'яний настіл, на рівень пічної лежанки, — так

званий піл.¹ Удень він використовувався для хатніх робіт, а вночі на ньому спала родина. Згадується піл у пісні «Ой і зрада, карі очі, зрада»:

До столу йдеш,
Все листоньки пишеш,
А як до полу йдеш,
Дитину колишеш... (1, 298).

Дослідивши тексти українських народних ліричних пісень, ми побачили, що крім емоційного потенціалу, вони мають у собі значний інформативний потенціал. Хай лише у вигляді певного штриха, побутової деталі вони несуть у собі відомості про особливості життя й побуту українців у різні історичні часи і цим ніби промовляють до нащадків зберегти у пам'яті народні святині, пам'ятати, як жили, що робили, про що мріяли їхні предки.

Дослідження як духовних надбань, так і матеріальної культури українського народу допомагали зрозуміти шляхи його історичного розвитку, глибоких історико-культурних зв'язків між слов'янськими народами, корені спільності, що їх єднали і єднують.

Народний одяг — один з основних компонентів матеріальної культури, тісно пов'язаний з усією історією народу.

Український народний одяг розвивався і вдосконалювався протягом століть, вбираючи багатовіковий досвід, засвоюючи кращі традиції. Процес відбувався, зазнаючи впливу історичних, соціально-економічних та культурних факторів.

Розвиток форм одягу пов'язаний з пристосуванням їх до основних виробничих процесів, до умов географічного середовища; він проходив у тісній залежності від змін у галузі виробництва, культури та соціально-класовій структурі.²

У своїй книзі «Звичаї нашого народу» Олекса Воропай зазначав: «Український національний одяг має такі характеристичні прикмети: нечисленність частин убрання, простота крою, перевага білого кольору, спокійні барви прикрас та відсутність зайвої оздобы — збережене почуття міри. Це ті властивості нашого національного одягу, що надають йому перевагу перед народними одягами інших народів».³

¹ Детальніше див: Косьміна Т. В. Поселення та житло. // Культура і побут населення України. — К.: Либідь, 1991. — С. 87.

² Матейко К. І. Український народний одяг. — К.: Наукова думка, 1977. — С. 5.

³ Воропай Олекса. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. Т. 2. — Мюнхен: Українське видавництво, 1966. — К.: Оберіг, 1991. — С. 291.

Пісня «Ой вийду я на вулицю» є своєрідним підтвердженням багатьох дослідників-етнологів щодо особливостей одягу українців:

«Він же мені ні словечка
Не сказав,
А ще мені сиву свиточку
Набрав».¹

Український одяг переважно був полотняним, бо ткацтво полотна — одне з улюблених занять українців:

«Ой кум до куми залицявся,
Йй наткати полотна обіцявся...
Йй пошити срочечку обіцявся».²

Але, як свідчать народні пісні, одяг заможні верстви населення України шили з оксамиту й шовку:

Будуть гості в шовках, в оксамиті,
А ти, нене, в полатаній свиті...
(«У неділю рано-пораненьку» (2, 32).

з атласу чи китайки:

Черевички з китаевички,
Паньчошки з атласу.
Ходи, Дзюбо, моя любя,
Бо не маю часу (1, 235).

та з інших тканин.

А зараз розглянемо, як відображаються особливості народно-го жіночого вбрання у пісенних творах. В українській народній пісні «Розпрягайте, хлопці, коні» є такі рядки:

Вона ростом невеличка,
Ще й літами молода,
Руса коса до пояса,
В косі стрічка голуба... (1, 266).

Лірична героїня пісні — щира українка з довгою русою ко-сою. Українські дівчата обов'язково вплітали у коси стрічки го-лубі та червоні.

Коси українських дівчат були довгі, справді до пояса. Довга коса — честь дівоча.³

¹ Українські народні жартівливі пісні. — К.: Музична Україна, 1987. — С. 83.

² Там же. — С. 88.

³ Воропай Олекса. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. Т. 2. — Мюнхен: Українське видавництво, 1966. — К.: Оберіг, 1991. — С. 291.

Найурочистішими моментами народного весілля є розплітання дівочої коси. Цей момент символізує собою кінець дівування.¹ Саме про це співається у пісні «Було літо, було літо»:

А вже ж мої чорнобривці
Процвітають,
Вже ж мою русу косу
Розплітають (2, 285).

У неділю та свята дівчата в коси вплітали різнокольорові стрічки. Підтвердженням цього може бути пісня «Світи, світи, місяцю»:

А у тої вдовоньки, гей,
Дочка молода, та, гей, гей,
По світлоньці ходить,
Чеше волоса.
Чеше ж вона, чеше ж, гей,
Перечісує, та гей, гей, гей, гей!
Голубою лентою
Переплітає,
А другою красною, гей,
Перев'язує та гей, гей, гей, гей, гей! (1, 328).

Найкращою оздобою голови дівчини є вінок. Українські дівчата плетуть собі вінки з квітів маку, синіх волошок, білого романзілля, чорнобривців та дикої рожі...² І ніби підтвердженням цих слів Олекси Воропая є рядки з української пісні «Ой ти, дівчино, зарученая»:

З різного цвіту вінки сплітала,
Біленьким личком всіх чарувала... (1, 328).

В українському народному весіллі вінок відіграв роль оберега зарученої від «поганого ока». Тому дружечки перед весіллям сплітали вінок. Приступаючи до плетення вінка для «молодої», дружки хором випрошували благословення:

В долину, дівчата, в долину
По червону ю калину,
По хрещатий барвінок, —
«Молодій» на вінок...
Із руточки — дві квіточки,
Благослови, Боже,
І отець, і мати —
Будемо вінок зачинати!³

¹ Воропай Олекса. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. Т. 2. — Мюнхен: Українське видавництво, 1966. — К.: Оберіг, 1991. — С. 291.

² Воропай Олекса. Звичаї нашого народу // Етнографічний нарис. Т. 2. —

³ Там же. — С. 298.

У розділі «Флора і фауна України в народній ліриці» ми вже згадували символіку барвінку, але нам хотілося б ще раз акцентувати на тому, що ті місця, де росте вічнозелена трав'яниста рослинка з блакитними квіточками, в народі вважалися освяченими, ця рослина за народним повір'ям відганяла злий дух. Там, де барвінок, не було нечистої сили.¹ Саме тому у весільний вінок як оберіг вплітався барвінок.

Українські жінки та дівчата дуже полюбили прикраси, особливо намисто. У святкові дні дівчина, прикрашена багатьма разками намиста, уквітчана вінком та стрічками, мала надзвичайно мальовничий вигляд. Але, слід зазначити, що намисто було не тільки прикрасою, воно було ознакою певного майнового цензу. І на це зверталась увага: чи з заможної, чи з бідної сім'ї дівчина. Часом один разок намиста міг коштувати пару волів. Ось, наприклад, про дівчину-багачку співається у пісні «Ой поїхав за снопами»:

Сірі воли на оборі, на оборі,
А на шії в мене дукач, в мене дукач!
Нехай тебе чорти знають, чорти знають
Із твоїми багачами, багачами!
Воли твої поздыхають, поздыхають,
Ти ж погана й з дукачами, дукачами!²

Що ж таке дукач? «Короткий тлумачний словник української мови» дає таке тлумачення цього слова: «Дукач. 1. Старовинна срібна чи золота монета. 2. Багатій, багата людина. 3. Жіноча прикраса у вигляді монети або з монет».³

Дукачі носили на шії серед намиста або просто на стрічці, приваривши для цього до монети вушко.

«В будні дні при роботі дівчата одягали не багато намиста, бо боялися, що нитка розірветься і не тільки пропаде намисто, від цього велика шкода, а й треба сподіватися якогось лиха, бо ж за народним віруванням розсіпане намисто накликає біду. Про це згадується і в народних піснях:

Попід гаєм зелененьким дівчина ходила,
Сумна, вона невесела — коралі згубила.
Коралики утонули, а хусточка плавле,
Ходить дівка попід воду,
Білі руки ломле.

¹ Детальніше див.: Воропай Олекса. Звичаї нашого народу. Т. 2. — С. 298.

² Див.: Закувала зозуленька. Антологія народної творчості. — К.: 1989. — С. 282.

³ Короткий тлумачний словник української мови. — К.: Радянська школа, 1978, — С. 687.

Але зовсім без намиста дівчатам було неможна і в будень, бо існує повір'я, що намисто оберігає дівчину від застуди, а тому завжди треба мати бодай один разок намиста на шиї¹.

Крім намиста також поширеними жіночими прикрасами були персні:

Ой маю я срібний перстень,
Пущу по горі,
Ой маю я три сестрички
В чужій стороні... (1, 415).
(«Ой летіла зозуленька»).

У пісні «Розпрягайте, хлопці, коні» теж згадується про перстень як прикрасу:

Просив, просив, відеречка —
Вона йому не дала,
Дарив, дарив з руки перстень —
Вона його не взяла (1, 266).

Для українських жінок було характерно не тільки вміння носити прикраси, вміння завітчатися до лиця, але й прагнення бути охайною, бо саме охайність зовнішнього вигляду характеризувала дівчину як майбутню господиню, яка вміє дати порядок собі й біля себе.

Про те, що українські жінки, а особливо молоді дівчата, були не байдужі до свого зовнішнього вигляду, свідчить і пісня «Ой з-за гори дим іде»:

В золоте люстерко
Виглядалася,
Золотим гребінчиком розчесалася,
Розчесалася (2, 45).

У пісні «Зелена моя дібровонька» образ дівчини подається багатоаспектно. В цій пісні парубок питає матері, котру дівку брати:

Ой чи тую, мати, брати,
Що біленько ходить?
Ой чи тую, мати, брати,
Що намисто густо?
Ой чи тую, мати, брати,
Що головка гладка?
Гляди, сину, людей питай,
Чи метена хата.¹

¹ Воропай Олекса. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. — Т. 2. — С. 311.

² Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. — С. 310—311.

Що ж повинна дівчина була надбати в скриню? Перш за все, як свідчать про це ліричні пісні, вона повинна наткати полотна, нашити сорочок, оздобити їх вишивкою та мережками, вишити рушники, хустки та інше.

Основним головним жіночим убором була хустка, яку часто оздоблювали вишивкою:

Як ішов я з Дебречена до Хусту,
Знайшов лем я, вишиваную хустку.
(«Як ішов я з Дебречена» (2, 157).

Був на Україні ще звичай, коли ішов козак на війну, то дівчина дарувала йому хустку, яка була символом вірності. Про це співається в пісні «Ой да пішов би я»:

Ой да пішов молоденький
Ой да пішов молоденький
Та хустину має... (1, 84).

«На випадок, коли козака спіткає смерть у дорозі, чи він загине в бою, хустка від дівчини виконує важливу роллю; нею вкривають обличчя козака, «щоб хижі птахи очей не вдовбали, козацької крові не випивали...». У пісні про це співається:

Дай же, дівчино, хустину,
Може, в бою де загину —
Накриють очі темної ночі,
Легше в могилі спочину...»¹

Хусточки дарували хлопці коханим своїм дівчатам як символ того, що вона є його обранкою:

Хусточка ж моя, шовковая!
Тебе милий дав, бо мене сподобав,
Коло теї та криниченьки,
Як зо мною стояв (2, 402).

Хустина була складовою частиною весільної символіки. Її на знак згоди дарувала наречена нареченому. У пісні «Хусточка ж моя...» передається розмова дівчини, яку віддають за нелюба:

Хусточко ж моя
Вишиваная!
Чи на те ж тебе я
Та вишивала,
Що нелюбу та немилому
Тепер віддала?! (2, 403).

¹ Детальніше див.: Воропай Олекса. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. Т. 2. — С. 317—318.

Основною частиною жіночого вбрання була сорочка. Комір, груди, рукава й подол жіночої сорочки оздоблювався вишивками та мережками. «Жіноча сорочка належить до найстаршої одяжки наших предків».¹

Як зазначав О. Воропай у своєму етнографічному нарисі, «звичайна довжина українських народних сорочок, що носяться з плахтою або запаскою, новинна сягати по «кісточки». Сорочки та спідниці шиються трохи коротші. З-під плахти чи запаски повинен визирати долішній вишитий край сорочки, що називається «поділ» або «подолик».²

Як образна деталь у пісні «Задумали Базилевці» подаються елементи жіночого вбрання:

Ой у тої Мар'януші
В подолах мережки...
...та у косі стрічка...
Як ударив козак Іван
Кілкою по височку,
Враз окровив Маріяні
Плаття і сорочку (2, 136).

Відомо, що складовою частиною жіночого одягу була плахта. Дівчата за народним звичаєм носили червоні й голубі плахти. Підтвердженням цьому може бути пісня «Ой по горі, по горі»:

Перекажіть дівоньці, (2)
Що в червоній плахтоньці (2)
Нехай мене та й не жде, (2)
Нехай заміж іде (2) (1, 279).

Поверх сорочки носили також, замість плахти, спідницю. Ось, наприклад, у пісні «Продай, милий, сиві бички»:

Продай, милий, дві телиці —
Купи мені дві спідниці... (2, 232).

Поверх плахти або спідниці дівчата й жінки носили фартух. Про це згадується у пісні «Куди вітер віє, то туди я й хилюся»:

Що дівчина вірна,
По садочку ходить
Та грушечки збирає.
Ой назбирала грушок
Повнесенський фартушок (1, 367).

¹ Детальніше див.: Воропай Олекса. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. Т. 2. — С. 328.

² Там же. — С. 330.

Замість плахти й спідниці дівчата носили запаски. Запаска — це жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру, що використовували замість спідниці для обгортання стану поверх сорочки. У пісні «Ой чи я вплила» співається:

А я тую та й дрібну рязку
Ізберу в запаску, —
Таки свому козаченьку
Підйду під ласку... (1, 275).

Згадується в народних піснях і такий жіночий одяг, як юпка. Юпка — верхній жіночий одяг у вигляді короткої сукні без рукавів, або довгої приталеної жилетки, призбореної у поясі. Прикладом може бути пісня «Ой продала дівчина курку»:

Ой продала дівчина юпку
Та купила козакові губку... (2, 116).

А у пісні «Ой джигуне, джигуне» називається такий жіночий одяг як юпка й запаска, ще й вказується їх колір:

Зелена юпка
Червона запаска,
Люби ж мене, джигуне,
Коли ж твоя ласка (2, 99).

Шляхетні жінки своїм вбранням вирізнялись з-поміж нешляхетних жінок, якщо нешляхетні жінки були одягнені відповідно до традиції в національний одяг, то основним одягом шляхетних жінок була сукня. Прикладом цьому може бути пісня «Ой був у Січі старий козак»:

Оце тобі, пане Саво,
Сукні-адамашки,
Що ти нажив, вражий сину,
З козацької ласки! (1, 60).

Не обійшла увагою українська народна пісня й зображення чоловіків. І знову ж таки ці описи трапляються в піснях у вигляді художніх деталей. Ось, наприклад, як описуються у піснях чоловічі зачіски:

Ой, Марічко, чичири,
Чичири, чичири,
Розчеши ми кучері,
Кучері, кучері... (2, 144).
(«Ой Марічко»).

Це свідчить про те, що особливістю зачісок чоловіків на Україні була коротка стрижка, але часто, особливо парубки, хизувалися своїми довгими чорними кучерями:

Та схилив же голівоньку
Сиву коню аж на гриву,
Та й розпустив чорні кудрі
Сиву гриву до копитів (1, 49).
(«Ой Морозе, Морозенку»).

«В Україні існувало вірування, що ходити під відкритим небом з непокритою головою гріх для чесного чоловіка. У народі виробилися прислів'я: «Без шапки мов злодій ходить». За нашими звичаями ходити з непокритою головою можна лише на похоронах та біля церкви. В хаті ж навпаки, переступаючи поріг, треба скинути чоловікові шапку».¹ Вітаючись з людьми, особливо яких шанували, поважали, чоловіки також знімали головний убір. У пісні «Ой у полі нивка» співається:

Жала ж вона, да й жала,
Сіла спочивати,
Іхав козак з України,
Мусив шапку зняти (1, 260).

А у пісні «Ой гай, мати» козак, знімаючи шапку, підкреслює повагу до своєї Батьківщини:

Ой поїхав з України
Козак молоденький,
Віїжджавши, шапку знявши,
Низенько вклонився... (1, 82).

Популярним натільним чоловічим одягом була біла полотняна сорочка, часто з вишитим коміром, грудьми та рукавами. У пісні «Ой джигуне, джигуне» співається:

А у того джигуна
Вишивані рукава,
А у мене молодой
Вишивані подола (2, 99).

А ось у пісні «Та казала мені Солоха, прийди» співається про те, що сорочка не заправлялася, а носилася наверх і підперізувалася:

Дала Солоха сорочку білу,

¹ Воропай Олекса. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. Т. 2. — С. 363—364.

Дала, дала, підперезала,
В білее личко поцілувала.¹

Здавна поясним чоловічим одягом були штани й шаровари. Шили їх переважно з фарбованого (часто фарбували ягодами бузини) полотна або синьої китайки та інших тканин.

Про штани та шаровари, як зазначає Олекса Воропай, існує в народі багато дотепних жартів, прислів'їв:

«Шаровари сині, а ще вдома двоє в скрині!
Утяв Панька по штанях».²

Згадуються штани і в жартівливій пісні «Сіяв мужик просо»:

Купив мужик штани,
Жінка каже фрак.
Ой так чи не так,
Нехай буде з штанів фрак! (2, 236).

«Український народний одяг зверху оперізується поясом. Пояси бувають шовкові, вовняні та бавовняні».³

«Підперізуючись поясом, чоловіки та парубки обвивали собі стан навколо по кілька разів, а кінці пояса підтикають так, щоб краї його з китицями звисали до низу».⁴

Дівчата, обираючи собі нареченого, звертали увагу й на те, який у хлопця пояс:

Ой кувала зозуленька
В лісі на криміні,
Я такого хлопця люблю,
Що в краснім реміні.

Або:

Як гуцула не любити? —
А в гуцула вівці,
А в гуцула поза ремінь
Писані топірці.⁵

І жінки, і чоловіки на Україні ходили переважно в чоботях і черевиках. Взуття часто шили самі або купували на базарі:

Гриць мене, моя мати,

¹ Українські народні жартівливі пісні — К.: Музична Україна, 1987. — С. 126.

² Воропай Олекса. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. — Т. 2. — С. 380.

³ Там же. — С. 383—384.

⁴ Там же. — С. 385—386.

⁵ Українські народні жартівливі пісні. — К.: Музична Україна, 1987. — С. 12.

Гриць мене полюбив,
Гриць мені, моя мати,
Черевички купив.¹
Продай, милий, сиві бички,
Купи мені черевички...
(«Продай, милий, сиві бички» (2, 232)).

Або:

На городі сіно гребла,
Черевички загубила.
Черевички загубила,
Собі хлопців наманила.²

Або ще рядки з пісні «Ой у полі верба»:

Ой скину опанчу,
Ой та й ніжки зав'ю,
Гей, дай, боже, неділі діждати,
Чобітки куплю (1, 326).

Бідні селяни, що не мали змоги придбати собі чоботи або черевички, ходили в личаках або постолах, останні являли собою м'яке селянське взуття з шматка шкіри без підшви, яке носили з онучами, прив'язуючи до ніг мотузками. У пісні «Ой ішов я вулицею раз» згадується цей вид взуття:

Ой ішов я повз Марусину хату,
Загубив я з постола заплату (2, 103).

Або:

Ой загляну я під стіл,
Лежить чобіт і постіл.
Нахилилась та й нашла,
Узулася та й пішла.³

Розгорнутий опис одягу подається у жартівливій пісні «Як я батька єдниця була»:

Без спідниці ходила...
Без спідниці, без кармана...
...Ще й чоботи без підшов...
Ще й чоботи без підків,
Бо чортма і передків...⁴

¹ Українські народні жартівливі пісні. Пісенник. — К.: Музична Україна, 1987. — С. 59.

² Там же. — С. 58.

³ Там же. — С. 70.

⁴ Там же. — С. 102.

Слід зазначити, що в цій пісні співається фактично про відсутність одягу, який повинна носити дівчина.

Верхній зимовий одяг для чоловіків та жінок мав теж однакову назву й подібний крій. Взимку в свитках, в жупанах, в кожухах одного покрою ходили чоловіки та жінки. Підтвердженням цього може бути українська пісня «Солом'яні бички мав»:

Коли б знала, що ти мій,
Дала б тобі кожух свій!
Кожух новий, комір чорний,
Гарний хлопець та моторний... (2, 177).

А в пісні «Було літо, було літо» згадується три види верхнього українського одягу:

Скинув чумак сіру свитку,
Скинув ще й жупан...
Воли ж мої круторогі,
Гей-гей! хто ж вам буде пан?
Скинув чумак сіру свитку,
Скинув ще й кожух... (1, 146).

Розглянувши деякі особливості українського одягу, зокрема того, що згадується в пісенній ліриці, можна прийти до висновку, що в сучасному вбранні українців все більше й більше проявляються риси наших предків. Знову в моду входить вишивка, знову на українських дівчатах можна бачити дукачі на шиї або сережки з дукачів. Отже, процес відродження національних українських традицій в дії. Та й елементи стилізації традиційного одягу, вишивок теж можна помітити в наш час.

Однією з ознак національної своєрідності звичайно є народна кулінарія. І це теж знайшло відображення в українських народних ліричних піснях.

Особливе місце в пісенному фольклорі належить хлібові. «Хліб — усьому голова», «Без хліба — суха бесіда» — ці та інші приказки оцінюють величезну роль хліба у побутовій культурі України.¹

Хліб згадується у пісні «Та була в мене жінка»:

«Та була в мене жінка, та була ж в мене любка,
Та й послала вона мене та у млин молоти.
Та дала ж мені хліба, та дала ж мені черствого...»²

¹ Детальніше див.: Артюх Л. Ф. Їжа і харчування. // Культура і побут населення України. — С. 113.

² Українські народні жартівливі пісні. Пісенник. — К.: Музична Україна, 1987. — С. 60.

Або у пісні «Ой на горі жита много»:

Серпи взяли, хліб забули...
Такі то ті жінці були.¹

Хліб та інші мучні вироби оспівані у ліричній пісенній спадщині. А випічки з борошна згадуються у таких пісенних творах:

«Ой ти знав нащо брав»:

Міщаночку з міста!
Я не їла й не їстиму
Гречаного тіста!..
Ой ти знав, нащо брав —
Не вмю й косити:
Як не стане свого хліба,
Мусим попросити!²

«Пішла мати на село»:

Пішла мати на село
Гречану муку добувати,
Гречаники учиняти,
Своїх діток годувати (2, 185.)

«Та було в батька три дочки»:

Та й посідали за столом,
Та й закусили пирогом,
Та й поїли рибки,
Та й послушали скрипки... (2, 161).

«Ой дівчина-горлиця»:

Я за батька книш дала,
Я за матір книш дала,
А за свого миленького
Цуцика рябенького... (2, 148).

«Ой вийду я на вулицю»:

Приїхали з Києва
Паничі
Та привезли калачі (2, 96) та ін.

Серед українських народних пісень і досі популярною є пісня «Був собі гарний хлопець», а на Дніпропетровщині вона побутує як пісня «Із сиром пироги», у якій є такі рядки:

...Любив козак дівчину

¹ Українські народні жартівливі пісні. Пісенник. — К.: Музична Україна, 1987. — С. 112.

² Там же. — С. 62.

І з сиром пироги!
Чи теплі, чи студені,
Чи з білої муки.¹

Національним українським першим блюдом був борщ або навариста юшка з м'яса. Ці страви згадуються в піснях «Ой ненько, ненько»:

Кує коваль бричку,
Заглядає в пічку,
Чи є борщ, чи є каша,
Чи є в борщі штука м'яса... (2, 108).

Або у пісні «Пішов дід по гриби»:

Пішов дід по гриби,
Баба по опеньки...
Баба свої посушила
І борщу наварила».²

«Орю я, орю я»:

Варю я, варю я,
А милому качура в ющі,
А старому каченя в капусті.
Варю я, варю я (2, 119) та ін.

Другим блюдом в українців була каша (просяна, бобова та інші):

Наварила каші з просом,
Поставила перед носом.
Наварила каші з бобом,
Поставила перед лобом... (2, 170).
(«Гей, люди ідуть по ліщину»).

Вживали українці і картоплю: «Дають мені бараболю полулену їсти».³

Іли українці і вареники з сиром:

На другий день рано-вранці
Жінка піч натопила,
Та із сиром вареничків
Собі наварила.
(«Раз приходжу я додому» (1, 234).

¹ Українські народні жартівливі пісні. Пісенник. — К.: Музична Україна, 1987. — С. 18—19.

² Там же. — С. 92.

³ Був у мене сивий кінь. // Українські народні жартівливі пісні. — К.: Музична Україна. — 1987. — С. 99.

«Вареники та галушки,
Борщ і каша, ще й пампушки.
Розварились, присмалились,
Димом в комин закутились».¹

«Поїв я ті в'ареники, поїв варениці,
Перевернув макітерку в сніях на полиці».²

Розгорнутий опис української кухні подано у пісні «І сьогодні горох, і учора горох»:

«І сьогодні горох, і учора горох...
І сьогодні куліш, і учора куліш...
І сьогодні капуста, і учора капуста...
І сьогодні галушки, і учора галушки...»³

Спорідненою з нею в плані опису українських страв є пісня «Ой я молода, на базар ходила»:

«...Ой я молода, окуня купила,
Окуня, окуня, окуня купила я.
Ой я, молода, юшки наварила,
Юшки я, юшки я, юшки наварила я.
На полиці млинці — він на них моргає.
...Без гарячих млинців нема женихання».⁴

У свій харчовий раціон українці включали і тваринно-молочні продукти:

По долині вівці пасла,
Назбирала горщик масла,
Горщик масла, грудку сира
Та всіх хлопців запросила.
(«На вулиці скрипка грає» (2, 142).

Або:

За городом кози пасла...
Назбирала сиру-масла...
...Вареників наварила...
В гості хлопців запросила...
Іжте, хлопці, вареники...

¹ Українські народні жартівливі пісні. Пісенник. — К.: Музична Україна, 1987. — С. 67.

² Там же. — С. 99.

³ Там же. — С. 20.

⁴ Там же. — С. 43.

...У сметану мочайте...
За горілку вибачайте.¹

Були на Україні і свої національні міцні напої:

Пиво:

«Не плач, мила, не журися,
Я ще хлопець не вженився.
Як я буду женитися,
Дам ти пива напитися.
(«Ходила я по садочку» (1, 322).

Хмільний мед, вино:

Мед-вино купує, карамзин торгує,
Гей, карамзин торгує
(«Бескиде зелений», 2, 15).

Горілка:

Піди, хлопчику, піди малий,
Та й вточи горілки,
Нехай же ми та вип'ємо
За здоров'я жінки (1, 60).

У пісні «Била жінка мужика» згадується кілька міцних напоїв, що вживалися на Україні:

— Прости ж мене, моя мила, що ти мене біла,
Куплю тобі корець меду, коновочку пива...
— Ой від пива болить спина, а від меду голова,
Купи мені горілочки, щоб весела я була...²

Серед великої кількості українських народних пісень нам вдалося виявити і такі, в тексті яких згадуються різноманітні українські національні страви. Яскравим прикладом може бути пісня «І сьогодні горох, і учора горох»:

І сьогодні горох, і учора горох,
Прийди, прийди, моє серденятко,
Поговоримо удвох.
І сьогодні куліш, і учора куліш,
Прийди, прийди, моє серденятко,
Мою душу потіш.
І сьогодні капуста, і учора капуста,
Прийди, прийди, моє серденятко,

¹ Українські народні жартівливі пісні. Пісенник. — К.: Музична Україна, 1987. — С. 46.

² Там же. — С. 73.

Поцілую у уста.
І сьогодні галушки, і учора галушки,
Прийди, прийди, моє серденько,
На білі подушки».¹

У ряді пісень є згадка про те, що страви могли бути продуктом оплати за певні послуги. Про це згадується у пісні «Чоловіче, чоловіче»:

«Не сама ж я пряла:
Кума помагала,
А я кумі — миску муки
І два куски сала.
Не сама й мотала:
Мала помічницю,
Дала їй миску муки
Та ще й паляницю».²

Підтвердженням цьому можуть бути і рядки з коломийки:

«Коб-то мені до неділі, буду танцювати,
Дам музиці паляниці —
буде добре грати.
Ой пішов би козака та й пішов би польки,
Коби миска киселиці, а миска фасольки».³

Продукти харчування, предмети побуту, одяг, зерно, свійські птахи і тварини та ін. виконували роль подарунків. Ось як про це співається в українській народній пісні «Удовицю я любив»:

«Удовицю я любив,
Подарунки їй носив.
Носив сало, носив свічки,
Носив м'ясо, носив стрічки,
Носив гречку, черевички,
Носив просо, носив мак.
Ось було як, ось було як!
Носив жито і пшеницю,
Кукурудзу, чечевницю,
Поросята, і качата,
І курчата, і гусята,
Носив-таки й грошенята

¹ Українські народні жартівливі пісні. Пісенник. — К.: Музична Україна, 1987. — С. 20.

² Закувала зозуленька. Антологія укр. нар. творчості. — К.: Веселка, 1989. — С. 287.

³ Там же — С. 409.

За чорнії бровенята.
Ось було як, ось було як!
А раз таки теля припер...»¹

Подарунками могли бути для більш заможних селян присадибні споруди і таке інше. Про це співається у пісні «Ой під вишнею»:

«Куплю тобі хатку,
Ще сіножатку,
І ставок, і млинок,
І вишневенький садок!»²

Щоб обдарувати свою кохану чи коханого люди повинні були вступати у відносини купівлі-продажу, надзвичайно колоритно про це сказано у пісні «Ой продала дівчина курку»:

«Ой продала дівчина курку
Та купила козакові люльку,
Люльку за курку купила,
Вона його вірно любила.
Ой продала дівчина гребінь
Та купила козакові креміль...
Ой продала дівчина юпку
Та купила козакові губку...
Ой продала дівчина сало
Та купила козаку кресало...
Ой продала дівчина душу
Та купила тютюну панушу...»³

Співзвучною з цією піснею є пісня «Пливе човен»:

«Не хвалися, дівчинонько,
Червоним намистом!
Бо прийдеться-доведеться
Намисто збувати,
Молодому козакові
Тютюн купувати!»⁴

В піснях згадуються і місця, де відбувається купівля-продаж. Це, звичайно, базар. Прикладом можуть бути рядки з пісні «Ой піду я на базар»:

«Ой піду я на базар

¹ Закувала зозуленька... С. 291.

² Там же. — С. 277.

³ Українські народні жартівливі пісні. Пісенник. — К.: Музична Україна 1987. — С. 41—42.

⁴ Закувала зозуленька..., С. 340.

Та й куплю я кобилу,
Що кобила не іржуха,
А корова не ревуха,
А в кабана довгі вуха,
А в барана круті роги,
А в павича чорні брови,
А в качечки ряжки-бряжки,
А в курочки жовта шия,
Що по сім'ячку ходила
тьох да тьох!»¹

Крім того в пісні згадується цілий ряд домашніх птахів і тварин, що складають основу господарства українського селянина. Підтверджують це і рядки з пісні «Казав батько: козу дам»:

«Як же піду я, тату,
До свекрухи у хату,
Що не маю нічого
Я з посагу живого?
Ні кози, ні гусака,
Гірка доленька така!»²

Але не тільки посаг мав значення при одруженні, фактично при створенні нового господарства, а й те, наскільки вправна в роботі майбутня господиня. Яскравим прикладом можуть бути рядки з пісні «Чи то, тату, тую брати, що воли-корови»:

— Не питайся, мій синочку,
Чи вона багачка,
Тільки ходи, людей питай,
Яка з неї швачка.
Не питайся, мій синочку,
Чи головка гладка,
Тільки ходи, людей питай,
Чи метена хатка.
Не питайся, мій синочку,
Брівок на шнурочку,
Тільки ходи, людей питай,
Чи спряде сорочку».³

Тому-то в народній пісні з любов'ю опоетизовуються образи працьовитих дівчат, які можуть дати лад у хаті. Прикладом може бути пісня «Ой сад-виноград»:

Ой сад-виноград, кучерява вишня,

¹ Закувала зозуленька... С. 293.

² Українські народні жартівливі пісні. — К.: Музична Україна, 1987. — С. 105.

³ Закувала зозуленька... — С. 225.

Стоїть хлопець під вікном,
Щоб дівчина вийшла.
А дівчина не виходить,
Бо хату вбирає,
Стоїть хлопець під вікном,
З жалю завмирає.*

Дівчина повинна бути охайною, про це співається у піснях «На поточку-м прала» («На поточку-м прала, на вербочку-м клада»)¹, «Одна гора високая» («У цієї близенької рушник на кілочку»)² та у багатьох інших, а от українська народна жартівлива пісня «Я в матері одна була» висміює господиню-невдачу:

«Два городи обробила,
Одна диня уродила...
...На городі свині риють,
Качки й гуси ложки миють.
Кури хату замітають,
Хлопці в вікна заглядають.
Поки діжу замісила,
Свиня двері прокусила.
Поки двері залатала,
Свиня тісто розкидала.
Поки тісто позбирала,
То дитина з печі впала».³

Не обійшли увагою українські народні пісні й предметів побуту, що у повсякденному житті оточують селянина.

Це звичайно, перш за все, знаряддя праці. Прикладом можуть бути рядки з української народної жартівливої пісні «Помагай біг, кумко-любко»:

«А я вам позичу
Плуга й борони,
Чоловіка не позичу —
Боже борони!»⁴

Згадуються у піснях і елементи хатнього лаштунку. У піснях-коломиїках, зокрема, згадуються стільці і тисові полиці:

«До нас, до нас, парубочки, бо в нас
вечорниці,

¹ Українські народні жартівливі пісні. Пісенник. — К.: Музична Україна, 1987. — С. 89.

² Там же. — С. 109—110.

³ Там же. — С. 109—110.

⁴ Там же. — С. 68.

А в нашої газдиночки тисові полиці».¹
«Гей, якби я була знала, що прийде Микула,
Я би була із всіх стільців порошок іздула».²

У народній ліричній пісні «Казав мені батько» акцентується увага і на складовій хатнього інтер'єру — колиці (слід зазначити, що в цілому ряді коломийок співається про те, з чого саме, з якого дерева виготовляли колисочки: «Та піду я в полонину та в полониночку, Вирубаю яворика та й на колисочку»³, або «Розвивайся, не згинайся, зелененький дубе, Бо із тебе колисочка дитинионьці буде»⁴, а також на посуді:

«Покіль не женився,
Потіль не журився
Ні ложкою, ні мискою
Ні третьою колискою».⁵

Саме колиска, ложка та миска, за народним уявленням, є першоосновою нової сім'ї, нового господарства.

Нерідко в піснях згадується домашній посуд, як ось у пісні «Чогось мені нелегко»:

«Горнець меду носила,
Козаченька просила:
— Козаченьку молодий,
Ти до мене не ходи».⁶

Часом у піснях образи горнят, зокрема горнят-близнюків, включаються у поетичні порівняння. Як ось у пісні «Тече вода каламутна»:

«Бо ми такі паровані,
Як горнятка мальовані».⁷

Цим порівнянням передається сила взаємних почуттів, що переповнюють закоханих.

Дуже часто у народних піснях предмети побуту поетизуються і тоді поряд з ними в тексті пісні з'являється епітет «золотий». Прикладом можуть бути рядки з пісні «Туман яром, туман долиною»:

«Під тим дубом криниця стояла,

¹ Закувала зозуленька. С. 410.

² Там же. — С. 410.

³ Там же. — С. 418.

⁴ Там же. — С. 418.

⁵ Українські народні жартівливі пісні. — К.: Музична Україна, 1987. — С. 79.

⁶ Закувала зозуленька... С. 230.

⁷ Українські народні жартівливі пісні. — К.: Музична Україна, 1987. — С. 24.

Там дівчина воду набирала,
Та й впустила золоте відерце,
Засмутилось дівчиноньки серце».¹

Слід зазначити, що в ряді пісень образ дівчини порівнюється з зорею. У пісні «По той бік гора, по сей бік гора» образ-паралелізм підсилюється зоровою асоціацією — сяючих новеньких відер:

«Ой то ж не зоря — дівчина моя
З новесенькими та відерцями
По водицю йшла».²

У пісні «Ой білява білявино» згадується такий вид посуду як блюдо, у значенні широка тарілка:

«Когут піє, когут піє, куриця кокоче,
Стара баба блюда мие, молода не хоче».³

Згадуються у піснях і інші предмети побуту. Так у пісні «За співаймо пісню веселеньку» згадується решітка («Ой сусідко, сусідко, сусідко, Позич мені решітку: Я си муки потрясу, потрясу, Завтра вранці принесу, принесу») ⁴, а у пісні «Сидить дід на печі» — кочерга («Бив ти мене та кочергою») ⁵.

Не обійшли увагою українські народні пісні і народні музичні інструменти, що звучали на дозвіллі, в свята, на весіллях, що сиряли створенню певного душевного настрою людини, як співається в одній з популярних і досі на Дніпропетровщині пісні,

«Заграй, заграй, дударіку на дуду,
Нехай же я своє горе забуду».*

У пісні «Зібралися всі бурлаченьки» співається про сопілку, яка розраджує стомлених після роботи:

«Грайте котрий на сопілку —
Сумно так сидіти!»⁶

А у пісні «Ой за гаєм гаєм» у жартівливій формі говориться про скрипку, що супроводжує орання ниви, виступаючи у ролі погонича:

«Орала, орала,
Не вмiла гукати,

¹ Закувала зозуленька... С. 248.

² Там же. — С. 232.

³ Українські народні жартівливі пісні. — К.: Музична Україна, 1987. — С. 115.

⁴ Там же. — С. 128.

⁵ Там же. — С. 93.

⁶ Закувала зозуленька..., с. 355.

Та й найняла козаченька
На скрипочку грати».¹

Пісня «Умираю, моя мати» в поетичній формі дає опис скрипки, згадує навіть, з якого дерева вона зроблена:

«Ой ніхто так не заграє, як Іван, весело,
А Иваночкову скрипочку чути на десяте село!
А скрипочка із липочки, а струни з барвінку,
Як заграє, защебече, чути на Українку».²

Про гру трійстих музиків на весіллі співається у пісні «За городом качки пливуть»:

«Ой десь гуде, ой десь гуде,
Скрипка витинає:
Оце вдова своїй доні
Весілля справляє.
Нехай знають, нехай знають,
Де музики грають,
Нехай знають, нехай знають,
Як будні гуляють!»³

Про цимбали, що супроводжують розваги молоді, згадується у пісні «Час додому, час»:

«А за мною, молодою,
Сім кіп хлопців чередою
В цимбалоньки тнуть...»⁴

Окремо слід зупинитися на тому, як в українських народних піснях співається про різні домашні ремесла, які до певної міри характеризують рівень розвитку матеріальної культури українців. Збірний образ представників різних ремесел подається у пісні «Про Купер'яна»:

«Зібралися ми та всі тутечки
Не прості люди — все реміснички:
То писарі, то малярі,
То ковалі, то слюсарі,
То музики, то дзвонарі,
То шевчики, то крамарі,

¹ Українські народні жартівливі пісні. — К.: Музична Україна, 1987. — С. 9.

² Там же. — С. 36.

³ Там же. — С. 36.

С. 36.

⁴ Там же. — С. 39.

Виновари й пивовари,
Купер'ян — цехмейстер над соломою».¹

У пісні «Мала баба три сини» говориться про те, що кожен з синів був вправний у певному ремеслі, хоч про це говориться і у дещо гумористичній формі:

«Один ходив до школи,
До школи, до школи,
Другий робив постולי,
Постоли...
Третій робив санчата,
Санчата, санчата...»²

У відомій у всіх регіонах України пісні «Од Києва до Лубен» говориться про ремесло чоботарів:

«А мій батько чоботар
Черевички полатав».³

Всі ремесла, про які співається у вищезгаданих піснях чоловічі, у пісні-коломиїці названо ще одне домашнє ремесло, яким займалися чоловіки — плетіння:

«Пусти мене, моя мати, та й на вечорнички,
То там хлопці чорнобриві, плетуть рукавички».⁴

Та не тільки про чоловічі ремесла співається у народних піснях, найбільший масив пісень присвячений поетизації жіночих ремесел, таких як шиття, вишивання, прядіння. Так в одній з коломиїок не двозначно говориться:

«Ой дівчино, дівчинонько, вмєш ся пошити,
А не вмєш до сорочки рукава пришити».⁵

Цьому образу дівчини-невдахи ніби протиставляється у пісні «Ой горе, горе, що чужая країна» образ дівчини, яка буде гарною дбайливою господинею:

Ой, як сяду я край віконечка прясти,
Та й не дам же я волоконцеві впасти».⁶

В народній пісні «Ой що ж то за шум учинився» в гумористичній формі висміюються жінки, які не вмють робити ніяких домашніх справ, не володіють ніяким домашнім ремеслом:

Та взяв собі жінку

¹ Закувала зозуленька..., с. 292.

² Українські народні жартівливі пісні. — К.: Музична Україна, 1987. — С. 106.

³ Там же. — С. 130.

⁴ Закувала зозуленька..., с. 410.

⁵ Там же. — С. 421.

⁶ Там же. — С. 258.

Невеличку,
Що не вміє, шити-прясти,
Ні варити,
Що не вміє з комариком
Добре жити.¹

Ця пісня передає народне ставлення до ледачих жінок, до тих, хто не вміє добре хазяйнувати, не навчений ніякому домашньому ремеслу, бо народна приказка говорить: «Дівку повивай, та скриню набивай»², «Дай боже, одежу шиту, а хату криту»³, «Добре господині, коли повно в скрині».⁴

З ніжністю в українських народних піснях співається про дівчат і жінок, які вміють гарно прясти, шити та вишивати. У народних піснях дуже часто згадується про вишивання. Так у пісні-коломийці говориться, що основним достоїнством дівчини є її вміння вишивати гарно:

Як Ганнусі не любити, коли молоденька,
Як вишиє сорочину, як мачок дрібненький.⁵

Вишивали на Україні також хустки. Це знайшло відображення в цілому ряді народних пісень, зокрема, у піснях

«Сонце низенько, вечір близенько»:

Моя хустина шовком шита —

Утремось, серденько, хоч буду бита.⁶

«Ні, мамо, не можна нелюба любить»:

Ой, мамо, голубко, не плач, не ридай,

Готуй рушники й хустки вишивай...⁷

Не можна замовчати того, що в народі щодо вишивання побутувала приказка «Хата без рушників, що родина без дитини», а народна пісня радить: «Тримай хаточку, як у віночку, і рушничок на кілочку»*, — бо головною прикрасою українського житла були вишивані рушники. Центральне місце рушники займали у весільному обряді, коли наречена не подавала рушників, то це означало відмову. Ось як про це співається у пісні «Мав я раз дівчиноньку»:

Мали повернутися з рушниками,

¹ Українські народні жартівливі пісні. — К.: Музична Україна, — 1987. — С. 96.

² Українські прислів'я та приказки. — К.: Дніпро, 1984. — С. 155.

³ Прислів'я та приказки. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 133.

⁴ Там же. — С. 130.

⁵ Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості. — К.: Веселка, 1989. — С. 258.

⁶ Там же. — С. 221.

⁷ Там же. — С. 383.

Але повернулися з гарбузами.¹

Але це було лише тоді, коли дівчина не кохала хлопця, а от коли вона кохала, то заздалегідь готувалася до весілля. І першою ознакою дівочої приязні була вишита коханому сорочка. Прикладом можуть бути рядки з пісні «Ой у полі нивка»:

«А вже ж тая слава
По всім городочку,
Що дівчина козакові вишила сорочку».²

Про те, як дівчина готує сорочку своєму обранцеві співається у цілому ряді пісень: «Сорочку білу вишию шовком, пущу на воду пливи, пливи...»*, «З вечора тривожного аж до ранку вишивала дівчина вишиванку... Ой та чорна ниточка часто рвалась, а червона ниточка легко слалась...»*, «Ой дощ іде, роса паде на білу березу, а я своєму миленькому сорочку мережу»³ та ін.

Під час весілля наречена дякувала матері-порадниці, матері-наставниці: «Та спасибі, моя ненько, що будила мене раненько, а я слухала, вставала та на рушнички пряла, їх мережила, вишивала»*.

Рушник був і є невід'ємною складовою частиною весілля. Рушниками пов'язували старостів, бояр, а часом і гостей. На Дніпропетровщині відомі такі примовляння молодої: «У коморі сволок, на нім рушників сорок, біжіте, внесіте та бояр моїх прикрасіте». На весіллі рушники мали не тільки декоративне значення, а й образно-символічне. Кульмінацією весілля було «стати на рушник» і цим закріплювався у народі шлюб. Рушник був символом спільної життєвої дороги, тому в українській народній пісні співалася: «...Хто тебе відерце дістане, той зо мною на рушничок стане»*, а в іншій є такі рядки: «Та ми ж з тобою на білому рушничку стояли, золоті перстенечки міняли...»* та ін.

Вишиванка, вишита хустка, вишитий рушник здавна характеризують духовну і матеріальну культуру українського народу. В них відчувається відгомін століть, давніх обрядів і традицій. У кольоровій гамі візерунків, у кожній лінії, композиційних елементах знаходять уособлення світосприйняття людини, естетичні смаки, ідеали, настрої, художня майстерність. Людські рукотвори здавна вважались оберегом від усього злого і потворного, тому-то рушники розвішувались на стінах, сволоках, над портретами, образами, вікнами, над дверима і навіть дзеркалами. Пісня, малюнок, розпис, різьблення, плетіння, витинавка, вишивка, гаптуван-

¹ Українські народні жартівливі пісні. — К.: Музична Україна, 1987. — С. 118.

² Закувала зозуленька..., с. 229.

³ Там же. — 410.

ня, ткацтво, гончарство, килимарство та ін. з незапам'ятних часів органічно ввійшли в життя народу, втілюючи в собі його найвищі естетичні принципи, ідеали краси та добра, прагнення до прекрасного і були своєрідним засобом творчого самовираження особистості, важливим чинником матеріальної і духовної культури України. Велика і неocenenna роль народної пісні, яка служить спілкуванню різних поколінь, у трансформації знань про народ, його матеріальну культуру.

ВІДОБРАЖЕННЯ ПОБУТУ РІЗНИХ СОЦІАЛЬНИХ ВЕРСТВ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ДУМАХ, ІСТОРИЧНИХ ТА СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВИХ ПІСНЯХ

Відомий дослідник українського фольклору Ф. Колесса високо оцінив роль народної пісні в житті народу. Він писав: «...Пісні, чи вони оспівують історичну долю українського народу, чи переживання одиниці — дають сильний і безпосередній вираз народному світоглядові, відбиток народного побуту, змальовують вдачу українського народу і, так сказати, — його духовне обличчя».¹

Найлаконічніше визначення поняттю побут дає «Короткий тлумачний словник української мови»: «Побут — загальний уклад життя, властивий народові, якійсь соціальній групі».² («Уклад — установлений порядок, спосіб життя»³).

Більш розгорнуто тлумачить це поняття «Краткий словарь по философии»: «Побут — сфера позавиробничого життя, що характеризується матеріальними умовами, відношеннями людей і формами їх життєдіяльності. Побут відіграє важливу роль у формуванні особистості. У побуті вона засвоює основну частину культурних цінностей, характерних для даної епохи, доступних для людей даного соціального прошарку. Розвиток побуту визначається як рівнем розвитку матеріального виробництва, так і існуючою системою суспільних відносин».⁴

У своїй роботі ми будемо орієнтуватися на визначення побуту, яке дає «Філософський словник» за редакцією В. І. Шинкарука: «Побут — позавиробнича сфера суспільного життя людей; сукупність засобів і форм задоволення їхніх матеріальних і духовних потреб. Сфера побуту є вторинною щодо сфери суспільного виробництва і управління. Основну детермінуючу роль у змінах побуту в кінцевому підсумку відіграє спосіб виробництва, насам-

¹ Колесса Ф. Українська усна словесність. — Едмонтон, 1983. — С. 107.

² Короткий тлумачний словник української мови. — К.: Рад. школа, 1978. — С. 197.

³ Там же. — С. 277.

⁴ Краткий словарь по философии. — М., 1970. — С. 36.

перед виробничі відносини. Побут є однією з основних сфер суспільного життя, в якій формується і виховується людина, розкриваються її різноманітні буденні відносини. В побуті людина засвоює переважну частину культурних цінностей, характерних для даної епохи, соціальної верстви. Побут активно впливає на інші сфери суспільного життя, а також на настрої і поведінку людини».¹

Слід також зазначити, що у вузькому розумінні термін побут вживається як синонім до поняття домашній побут. Взагалі ж побут складає один з основних компонентів способу життя. У сферу побуту входять повсякденні види життєдіяльності, норми і цінності якої сприймаються людиною як природні, необхідні та звичні. Діяльність людини у побуті поділяється на такі основні види:

- 1) домашня праця і сімейне обслуговування;
- 2) заняття, присвячені дітям і сімейному спілкуванню;
- 3) спілкування під час відпочинку, розваги, обмін інформацією;
- 4) повсякденне культурне життя;
- 5) заняття, присвячені активному фізичному розвитку і спілкуванню з природою;
- 6) заняття, пов'язані із задоволенням фізіологічних потреб і догляду за собою.

Норми і цінності побуту, зміст побутових процесів, їх часова і предметно-просторова структура визначається рівнем розвитку виробництва, характером суспільних відносин, соціально-класовою диференціацією, культурними особливостями, етнічними та природно-кліматичними факторами, що обумовлюють історичну різноманітність у сфері побуту.²

Нас, звичайно, буде цікавити народний побут у всьому багатстві форм виявлення у народних думах, історичних та соціально-побутових піснях.

Перш за все необхідно сказати, що дума як жанр пісні на честь померлого чи загиблого лицаря вживався ще в рукописних пам'ятках XVI століття і вже тоді застосовувався до української поетичної творчості. При чому думами називали не тільки елегійні пісні, а й мажорні, які співали під час урочистостей, збереглися рукописні збірки українських пісень, у яких раз по раз натрапляємо на заголовки «дума» або «козацька дума». До дум

¹ Філософський словник (За ред. В. І. Шинкарука. — К., 1973. — С. 385.

² Детальніше див.: Краткий словарь по социологии. — М.: Издательство политической литературы, 1989. — С. 21—22.

відносили і пісні історико-героїчного змісту з чіткою строфічною будовою.¹

Вперше в науковий обіг цей термін ввів М. Максимович. М. Максимович першим виділив їх в окремий фольклорний жанр, підкреслюючи тісний зв'язок дум з історією народу, звернувши увагу на близькість багатьох з них до народних голосінь, відзначив своєрідність їх поезики, зокрема оповідний характер, вільний віршовий розмір, характерне римування.

В народі слово «дума» не вживалося, а твори називалися «козацькими піснями», «піснями про старовину», «невольницькими плачами», «лицарськими піснями», «псалмами козацькими». Пізніше, в кінці ХІХ ст., коли кобзарі почали звертатися до книг за поповненням репертуару, термін «дума» приживається і в кобзарському середовищі.

Виникнення кобзарства та його репертуару зумовлене історичними передумовами на Україні в ХV—ХVІ ст. Протягом віків кобзарі були не тільки свідками важливих історичних подій, а силою свого мистецтва підтримували бойовий дух козацтва, піднімали народ до боротьби за соціальне і національне визволення. Епічність думової форми, для якої характерна художність, образність, і визначили емоційний вплив дум. Без сумніву можна сказати, що так звані «невольницькі плачі» — створені самими невольниками. Повернувшись на батьківщину, осліплені за спробу втекти чи за інші «провини», колишні невольники привозили з собою свій художній доробок чи доробок своїх побратимів. Так Т. Г. Шевченко змальовує в поемі «Сліпий» козака Степана.

Співучість кобзаря в зображуваних подіях є настільки органічною, що згодом стала невід'ємним елементом художньої системи цього виду народного мистецтва. Давно відійшли в минуле події, факти, історичні прототипи персонажів, а емоційна схвильованість очевидця, свідка стала невід'ємним поетичним компонентом дум. Це сприяло їхній життєвості, популярності серед простих трудівників.

Тематика дум тісно пов'язана з історією народу, з його багатовіковою боротьбою за своє соціальне та національне визволення, з етико-виховними проблемами, що були невіддільними від проблем соціальної боротьби. Тематика та сюжет визначають час виникнення тієї чи іншої думи.²

З героїчними думами тісно пов'язаний значний цикл родинно-побутової тематики. Це, зокрема, зразки, у яких змальовується

¹ Див.: Нудьга Г. А. Слово і пісня: Дослідження. — К.: Дніпро, 1985. — С. 136—138.

² Див.: Мишанич С. Українські народні думи // Народні думи. — К.: Дніпро, 1986. — С. 7—9.

козацький побут, взаємини між членами козацької родини, взаємини козака та громади. Думи «Проводи козака до війська», «Козацьке життя» ілюструють зростання політичної свідомості народу. З великою поетичністю тут розроблені проблеми моралі, побутових взаємин.¹

На народознавчі аспекти українських дум не раз вказував і Пантелеймон Куліш. Так, у листі до О. Бодяньського від 18 вересня 1853 року він писав: «Днями я їздив у Сосницький повіт і записав 12 великих дум, з яких деякі (про Хмельницького, про гетьмана Феська Кганжу Андибера та ін.) зовсім нові, а інші заключають в собі дорогіцінні нравоописуючі та історичні нові риси і подробиці».²

Вітчизняний фольклорист С. Мишанич відносно дум про боротьбу з турецько-татарськими загарбниками писав: «Нерозривний зв'язок героїв цього найдавнішого циклу дум з народом підкреслює той факт, що майже всі вони сприймаються як узагальнені образи і не мають історично життєвих прототипів. Для виконавців і слухачів дум останнє не було важливим: героїчні подвиги в ім'я своєї батьківщини в той час здійснював весь народ. Тому не стільки важливим здавалось творцям дум, котрий саме ватажок козацького війська здійснив подвиг Самійла Кішки, котрий саме рядовий воїн, що в думах прибрал ім'я Голоти, виступив на захист кордонів рідної землі. Десятки, сотні тисяч безіменних героїв у час загрози всьому народові думали не про власну славу, не про особисті вигоди, а про свій громадянський обов'язок».³

Це ж явище, яке стало нормою життя українців взагалі, а козаків — оборонців землі рідної — особливо, знайшло відображення у наступному циклі дум про боротьбу з польською шляхтою. В одній з таких дум розповідається, що оточена з усіх боків польсько-шляхетським військом на болотнім острівку, билася до останнього сотня козаків. Нарешті живим лишився один козак, але не просив помилувати, не кинув зброї, а з човна відбивався від кількох десятків ворогів. Захоплений такою відчайдушністю, польський начальник запропонував подарувати йому життя і волю з умовою добровільно скласти зброю. Але козак відмовився від панської милості і загинув у цьому нерівному бою. Краще

¹ Див.: Мишанич С. Українські народні думи // Народні думи. — К.: Дніпро, 1986. — С. 14.

² Киевская старина. — 1987. — Ноябрь. — С. 278 // Цит. за Кирдан Б. П. Собиратели народной поэзии. Из истории украинской фольклористики XIX в. — М.: Наука, 1974. — С. 213—214.

³ Мишанич С. Українські народні думи // Народні думи. — С. 11—12.

смерть у відкритому бою, ніж життя у рабстві, — цим мотивом прийняті всі думи.¹

У великому фонді світової епічної культури почесне місце посідають українські думи як глибоко оригінальні музично-поетичні твори високого ідейного звучання. Цей великий пам'ятник народної культури, створений в епоху найбільшої напруги народу в боротьбі за право на життя, пройшов складну еволюцію — від становлення до поступового переходу в пам'ятку естетичного життя народу. Образність поетичного вислову, краса музичного супроводу, глибина думки викликали захоплення культурних діячів світу. У своєму романтичному захопленні кобзарським мистецтвом та поезією дум Т. Г. Шевченко 1858 р. підносив їх вище Гомерових «Іліади» й «Одісеї». «...У Гомера, — писав він, — нічого нет пошого на наши исторические думы-эпопеи, как например дума «Иван Коновченко», «Савва Чалый», «Алексей Попович пирятинский» или «Побег трех братьев из Азова», или, или, — да их и не перечтешь».²

Відомо, що українські думи створювалися десь від кінця XV ст. А через те, що записування їх почалося тільки в XIX віці, важко й уявити, скільки безслідно загинуло чудових творів нашого героїчного епосу. Ті ж думи, що відомі тепер, дійшли до нас з уст великих народних співців-кобзарів, таких, як Іван Стрічка, Остап Вересай, Андрій Шут, Іван Крюковський, Михайло Кравченко та ін.³

Власне історичні особи і воїнські подвиги складали хоч головний, але не єдиний предмет української думи. Любила вона і родинне життя і нерідко оспівувала стосунки і почуття родинні в повчання своєму народові. У соціальних та сімейно-побутових думках намальовані яскраві картини соціального і сімейного життя українського народу у XVI—XIX ст.⁴

Але у зв'язку з тим, що виникли вони за часів козацької доби і оспівали їх героїчні подвиги і побут, то головним персонажем українських дум був козак. Ось як змальовує козака-воїна, захисника рідних кордонів дума «Козак Голота»:

«А ще, правда, на козакові
Постоли в'язові,
А онучі китайчані —
Щирі жіноцькі рядняні;
Волоки шовкові —

¹ Мишанич С. Українські народні думи // Народні думи. — С. 11—12.

² Шевченко Т. Г. Збірник творів: у 6 т. — К., 1963. — Т. 4. — С. 290.

³ Стельмах М. П. Вступне слово // Думи: Історико-героїчний цикл. — К.: Дніпро, 1982. — С. 9.

⁴ Кирдан Б. П. Украинский народный эпос. — М., 1965. — С. 323.

Удвоє ширі жіноцькі валові.

Правда, на козакові шапка-бирка —

Зверху дірка,

Травною пошита,

Вітром підбита.¹

З приводу козацького вбрання А. Кащенко пише: «Святкове вбрання козаків складалося із жупана з вильотами, каптана барвистого, широких червоних або іншого кольору штанів, пояса із китайки, шапки з виндихи, обшитої навхрест позументом, та з вільчуги (бурки). У походи запорожці вирушали в найгіршому своєму вбранні: з походу ж верталися у тому одязі, який добували в бою. Часом напади козаків на турецькі землі спричинялися тим, що в них зносився одяг, і вони, як тоді казали, були «босі й голі»; вдома ж, під час рибальства та полювання, запорожці zde більшого ходили в пошарпаній одязі, крізь яку світилося тіло. Зате коли запорожець виїздив гостювати на Україну, то вбирався в кармазиновий жупан, узував червоні сап'янці, чистив, мов скло, свою зброю і збурю коня, так що весь сяяв і вигравав на подив селянським парубкам та дівчатам».²

Підтвердженням цих слів можуть бути рядки з думи «Федор Безродний, бездольний»:

«Да не своїми ж ти кіньми гуляеш

І не свої тягеля червонії,

Од під до коміра, золотом гаптовані,

І не свою шаблю булатную,

Не свою пищаль семип'ядную маеш».³

Та не тільки козацький одяг знайшов відображення в українських народних думах, а й деталі одягу різних верств населення. Протиставлення одягу бідних та багатих подається в думі «Бідна вдова і три сини»:

«Стали молодих княгинь до себе заручати,

Стали бідну вдову з свого подвір'я зсилати:

«Ой та іди ж ти,

Вдове старая,

Куди-небудь проживати,

Бо будуть до нас гості-панове з'їжджати,

Будуть пить-гуляти,

То тут тобі спокою не буде;

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 35.

² Кащенко А. Оповідання про славне військо Запорізьке низове. — Дніпропетровськ: Січ, 1991. — С. 68.

³ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 39.

Бо будуть у синіх каптанах,
У китаєвих штанях,
А ти будеш у сірім ряжині
Між ними проходжати,
Будеш нас острамляти...¹

Одяг у цій думі відіграє роль акцентування на соціальному розшаруванні серед українців, на соціальній нерівності, на зневажливому ставленні панівних верств населення до бідних, що було, очевидно, провідною ознакою громадського побуту в Україні.

У думі «Перемога Корсунська» засуджуються дії «рандарів», які «не минали сердешного старця, відбирали пшоно та яйця».² Не обійшли увагою українські народні думи побут козацької родини. Так, наприклад, у думі «Козацьке життя» йдеться про те, як занепало господарство, поки козак боронив рідну землю:

«Знати, знати козацьку хату,
Скрізь десяту:
Вона соломою не покрита,
Приспою не осипана,
Коло двора нечиста-ма й кола,
На дровітні дров ні поліна.
Сидить в ній козацька жінка — околіла.
Знати, знати козацьку жінку,
Що всю зиму боса ходить,
Горшком воду носить,
Полоником діти напуває».³

У думках висловлюється співчуття бідним та скривдженим, порушуються загальнолюдські проблеми: батьки і діти — моральний обов'язок дітей перед батьками і батьків перед дітьми. Яскравим прикладом може бути дума «Бідна вдова і три сини»:

«То бідна удова
У своєму домі з своїми дітьми гомоніла
Та ручками, пучками хліб-сіль дробляла,
Та все синів годувала,
Та у найми не пускала,
Чужим людям на потал не давала
І на стираніє ручок не подавала,
Ой та господа прохала:

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К.: 1990. — С. 106.

² Там же. — С. 85.

³ Там же. — С. 13.

«Поможи мені, господи, синів погодувати,
Та розуму подавати...»¹

Близькі до дум у зображенні громадського побуту і історичні пісні. Вони теж торкаються проблем соціальної нерівності. Хотілося б навести рядки з пісні «Темна хмара наступила, став дощик іти» (Пісня про розправу годоти з багатцем), у якій говориться про соціальне розшарування і серед козаків:

«Темна хмара наступила,
Став дощик іти:
«Благослови отамане,
Намет нап'ясти».
Ой нап'яли козаченьки
Червоний намет
Та й п'ють вони горілочку
Ще й солодкий мед.
Усі пани, усі дуки
У наметі сіли,
Наша браття, сіромашня
Та і не посміли,
Взяли квартиру горілку з жарту
Та й на дощі сіли».²

А пісня «Ой за річкую, та за Синюхою» показано зміни у побуті козаків після зруйнування царицею Запорізької Січі:

Гей, дала, дала славним запорожцям
Та цариця заплату,
Що понабивали на ноги кайдани,
Дали в руки лопату.³

У історичних піснях є згадка і про вимушену працю малолітніх дітей, як ось у пісні «У селі Грузькому жила вдова Бондариха» (Пісня про Івана Бондаренка та осаулу Якименка):

Мала сина восьмилітка,
Сина Бондаренка,
Да й оддала пану
Свині пасти.
Пасе Бондаренко свині,
Да й померзли ніжки,
Да й запалив Бондаренко
Жмачок сіна нагрить свої ніжки...

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990 — С. 105—106.

² Там же. — С. 126.

³ Там же. — С. 154.

Да й на свиней задивився,
Загорівся коп'як сіна.¹

Про соціальну нерівність говориться в пісні «Де ти, бурлак, забарився», в ній ще й акцентується увага на зневазі хазяїв до своїх наймитів, бруталне ставлення до них:

«Де ти, бурлак, забарився,
Що на вечерю спізвився?»
«Ходив яром за товаром,
Долинами за волами!»
Бурлак робить, работає,
А хазяїн нарікає;
А хазяїн нарікає,
Хазяйка в матір лає;
«Іж хліб з водою
Та лягай спати з бідою,
До порога головами,
Вставай рано за волами!»²

Соціальне розшарування на селі, нещадна експлуатація панамі трудящих знайшли відображення у історичній пісні «Ой високо сонце сходить, а низько заходить»:

«Ой як же нам, наш батюшка,
До церкви ходити, —
Загадують десятчики
В клуні молотити;
Що брат косить, що брат косить,
А батько молотить,
Сестра у нас одиниця,
Та й на кирпич носить!
Ой в нашій Галаганші
Жовтая спідниця —
Ідуть наші жінки з жнивів, —
Вже зійшла зірниця;
У нашого Галагана
Вишивана хустка —
Буде в наших Озерянах
Не 'дна хата пуста».³

У цій історичній пісні картини побуту розгорнуті значно більше, ніж у думках цього тематичного циклу. В ній згадуються такі реалії щоденного життя, як: споруди — церква, клуня, хата; про-

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 167.

² Там же. — С. 179.

³ Там же. — С. 179—180.

цеси праці — молотити, кирпич носити, ідуть з жнивів, брат ко- сить; одяг — жовтая спідниця, вишивана хустка, а головне по- казано соціальну нерівність, жорстоку експлуатацію бідних.

З розпукою про бідність і приреченість на голод говориться в пісні «Соколику — сину! Вчини мою волю»:

«Соколику-сину! Вчини мою волю;
Продай коня, щоб не їздить по чистому полю!»
«...Соколику — сину! Хто буде робити?
Вже прийдеться мені, сину, голодом сидіти!»¹

Але в цій же пісні козак висловлює сподівання на вдалий по- хід, що дасть йому можливість утримувати матір, не дати їй за- гинути:

«Ой привезу тобі цілі три жупани,
Та щоб були ті жупани золотом зоткані!
Ой між ними один із самого хана,
Ой доб'юся я до нього, злого бусурмана!
Ой, прощай же, мамо, прощай до морозів,
Привезу я худобоньки тобі десять возів!»²

А в пісні «Задумали Базилевці» показано розправу бідноти з своїми експлуататорами. Про елементи вбрання говориться роз- дратовано, бо вони є конкретним виявом визиску знедолених, то- му Базилевці й потерпали, що Мар'януші ходили у платтях та сорочках з мережками:

«Враз окровив Маріяні
Плаття і сорочку.
Оце тобі, Маріяно,
За шиті мережки,
Оце тобі, Маріяно,
За тонкі нитки —
Не то пряли жінки наші,
Пряли малі дітки».³

У пісні «У містечку Богуславку Каньовського пана» засуджу- ється свавілля пана, його розбещеність, але крім цього подано цілий ряд побутових деталей:

«...Дайте батьку знати,
Нехай іде свою дочку
На смерть наряджати.
Ой поклали Бондарівну

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 117.

² Там же. — С. 117.

³ Там же. — С. 174.

На тисову лавку,
Поки сказав пан Каньовський
Викопати ямку.
Лежить, лежить Бондарівна
Сутки ще й годину,
Поки сказав пан Каньовський
Зробити домовину.
Ой вдарили у всі дзвони,
Музики заграли,
А вже ж дівку Бондарівну
Навіки сховали».¹

У цій пісні розгорнуто подається одне з соціальних лих на Україні — панська всездозволеність, зневага до бідних, самочинність і цинізм пана, але в той же час пісня сповнена різними побутовими деталями. Тут і домашній лаштунок — стіл, тисова лава, тут і ритуальні предмети — домовина, тут і грошові одиниці — талари і таке інше.

Соціальну нерівність у історичних піснях часто передається через описову деталь, зокрема опис одягу:

«Зняли, зняли з пана Лебеденка
Сап'янці й сорочку».²

або

«Оце ж тобі, пане Саво,
Сукні-одамашки».³

або

«Гей, сидить сірома та над канавою
Та сорочку латає».⁴

У пісні «Ой виорю я нивку широкою» опис одягу введено в художній контраст, щоб підкреслити соціальну нерівність різних верств населення:

«Багатая сестра в золоті, кармазині,
А вбога-небога в сіренькій свитині...»⁵

У історичні пісні пізніших часів, що відобразили класове розшарування в Україні, вводяться мотиви соціального протесту, народного гніву, боротьби з експлуататорами за часів скасування кріпащини:

«Покидайте мосце-пане,

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 140—141.

² Там же. — С. 172.

³ Там же. — 172.

⁴ Там же. — С. 154.

⁵ Там же. — С. 193.

Ту гербату пити,
Беріть ціпи й граблі в руки
Та йдіть молотити,
Ми не вмієм молотити,
Наші жінки жати...»¹

Особливо виразно соціальне розшарування в Україні подається у соціально-побутових піснях, бо якщо в думах зображено більш козацький та селянський побут, то жанр соціально-побутових пісень передбачає показ життя і побуту різних верств населення: кріпаків, бурлаків, наймитів, чумаків, солдат та ін.

Особливої гіркоти з приводу неволі сповнені кріпацькі пісні. Однією з таких є пісня «Ой содома, пане-брате, содома, содома!»:

«...Нема в мене сніпка жита ні в полі, ні вдома.
Було в мене, куме, жито зелене, зелене...
Заїхали вражі пани, забрали від мене.
...А наші осаули знають панську ласку:
З чоловіка деруть штани, а з жінки запаску».²

У цій пісні одночас подано і сімейний побут, і громадський побут в Україні за часів кріпацтва, коли панував визиск і нещадна експлуатація, здириство, коли людина фактично залишалася на призволяще. У пісні «Із-за гори вітер віє» розгорнуто подається картина щоденного життя у покріпаченому селі, у якому панська сваволя була безмежна і тяжко працювали на панській роботі навіть старі люди і малі діти:

«За молодих панів стало
Трудно на роботу:
Увесь тиждень на панщині,
А собі в суботу.
Чоловікам за неводом
Раненько вставати,
Старим бабам крупі драти
Та ще й плаття прати.
Молодницям по світлицях
Мости шарувати,
Малим дітям пир'я драти
І тююн в'язати».¹

Співзвучна з цією піснею пісня «На панщину ходжу, ходжу», у якій є такі слова:

«Кожен знає своє діло:

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К.: 1990. — С. 192.

² Закувала зозуленька... С. 336.

³ Там же. — С. 336.

Начне сонечко сходити, —
Ми приходим молотити:
В понеділок колотаєм,
А в вівторок витрясаєм,
А в середу б'єм солому,
Опівночі йдем додому».¹

А пісня «Наступає чорна хмара» крім того, що повістує про різні види роботи на панщині, нещадну експлуатацію, що виснажує людину, ще й звернута до показу родинного життя, бо на панщині працюють і батько, що косить, і син, що молотить, і дочка, що тютюн садить, і невістка з свекрухою, що жито жнуть. Ось рядки з цієї пісні:

«Женуть батька в степ косити,
Сина молотити,
Третю дочку-паняночку —
Тютюну садити,
А невістку з свекрухою
У лан жита жати.
Йдуть додому білозірці,
Як не видно стежки».²

Через художні деталі, що підсилюють протиставлення, у пісні «Ой у неділю ранесенько до церкви дзвони дзвонять» показано бідність і злидні покріпачених селян. Рядки пісні сповнені гіркої іронії:

«А у того вельможного пана білії онучі, —
Заплакали хлопи, заридали, на панщину йдучи!
А у того вельможного пана хорошії дочки, —
Ходять його хлопи голі, без сорочки!
А у того вельможного пана прехороша пані, —
Ходять хлопи на роботи трохи не безштаниї!»³

Дуже близькі за своїм змістом до кріпацьких пісень пісні наймитські, де теж провідним мотивом є мотив соціальної несправедливості, визиску, експлуатації, гіркої долі, страшних злиднів. Як кравим прикладом може бути пісня «Вчора була суботонька»:

«Вчора була суботонька,
Сьогодні неділя;
Чом на тобі, наймиточку,
Сорочка не біла?»

¹ Закувала зозуленька..., с. 338.

² Там же. — С. 357.

³ Там же. — С. 335.

...Прийшов наймит, прийшов бідний,
Ворота втворює, —
Господиня на полиці
Сухарів шукає.
Прийшов наймит, прийшов бідний,
Воли розпрягає, —
Господиня з усіх мисок
Та в одну зливає...»¹

Пісня «Ой, хто не служить» ніби продовжує попередню, у ній звучить відверта зневага до бідного наймита. Це підкреслюється словами «наймитище», «борщу похлище», «порожню макітру посвище». У цих двох піснях акцентується увага на тому, що наймитів догано годували (або поміями, або несвіжими стравами, або й зовсім тримали упроголодь):

«—...Приймай, жінко, з стола вареники
Бо йде наймитище,
Бо йде наймитище.
Постав йому вчорашнього борщу, —
Нехай він похлище.
Ой, нехай він похлище.
Постав йому порожню макітру
Нехай він посвище».²

Пісня «Ой як наймали, вговоряли» побудована на контрасті між тим, що наймитам обіцяли, і тим, що насправді їх чекало. Кожен рядок пісні сповнений розпачем скривджених і їх обуренням. Крім того у пісні звучить вже відкритий протест, заклик до боротьби з кривдниками:

«Ой як наймали, вговоряли:
— Будем чаєм напувать...
Ще й булками годувать...
Ой як найняли ж, найняли,
Хліба-солі не дали...
Ой як наварили борщу-каші,
Та й заплачуть дівки наші...
Ой як наварили буряків
Для сезонних дураків...
Ой як наварили галушок,
Стягнем пана з подушок.

¹ Закувала зозуленька..., с. 363—364.

² Закувала зозуленька..., с. 363.

Возьмем пана за петельки:
— Оддай деньги до копейки...»¹

Нещадна експлуатація наймитів та сезонників-заробітчан підкреслюється словами: «Работае, аж піт очі заливає».²

Не краще в ці часи в Україні жилося і бурлакам. Бурлацькі пісні надзвичайно співзвучні з кріпацькими, наймитськими та заробітчанськими. З історії відомо, що бурлацтво на Україні було поширеним уже в XVI—XVII ст. «Бурлацькі пісні неоднорідні за походженням. Бурлаками називали людей, що не мали власного притулку або поневірялися на чужині, далеко від рідної домівки. Ними ставали втікачі від феодального гніту, але так називали і наймитів, що заробляли на шматок хліба по чужих людях».³

Підтвердженням цьому можуть бути рядки з пісні «Віють вітри все буйнії»:

«...Там стояли все кургани,
Де бурлаченьки проїжджали.
Та степи за степами,
І луги з берегами,
Там чумаченьки проходили
І бурлаченьків провозили,
А тепер не проходять
І бурлак не провозять, —
Все за вражими панами.
Наші булаченьки догадались —
Через Дунай-річку перебрались.
Та Дунай-річка мати,
Та недай погибати
Нам, нещасним сіромахам!»⁴

Великою силою реалізму відзначається пісня «Поза яром». У ній лаконічно, просто і переконливо, з допомогою одного лише епітета «чужий» відтворена разюча своїм трагізмом картина обездоленості наймита. Будучи безземельним, базхатнім, наймит не мав можливості навіть одружитися. Ось тому в пісні так гірко проливає він сльози над тим, що «чужа мила» поганяє воли:

«Поза яром, да поза яром, поза лугом
Орав милий чужим плугом.
Чужі воли, да чужі воли, чужа нива,

¹ Закувала зозуленька..., с. 371.

² Там же. — С. 367.

³ Олена Хмільєвська. Соціально-побутові пісні. // Соціально-побутові пісні. — К.: Дніпро, 1985. — С. 13.

⁴ Соціально-побутові пісні. — К.: Дніпро. 1995. — С. 242.

Поганяє чужа мила».¹

Слід зазначити, що деякі з цих пісень віднесено до розряду історичних, оскільки вони правдиво відтворили життєву ситуацію у певний історичний період. Виразною в цьому плані є пісня «Нема горя так нікому»:

«...ще бурлака не послався,
А хазяїн вже й проспався.
— Вставай, бурлако, за волами
З ремінними батогами;
Не вбувайся, не вмивайся.
Нема свитки — не вдягайся,
За волами поспішайся...»²

З нею співзвучна пісня «Ой зацвіла калинонька»:

«Прийшов наймит додомоньку,
Не вспів ще він сісти,
Багачева жінка каже:
— Йди дай волам їсти!
Йди, йди, наймиточку,
Не заходь до хати,
Бери зброю, сокироньку,
Йдь дрова рубати!
Ввійшов наймит до хатоньки,
Не вспів же він сісти,
Багачева жінка дає
Холодний борщ їсти».³

Ще красномовнішою у передачі зневажливого ставлення хазяїв до бурлак-наймитів є пісня «Та нема в світі так нікому»:

«Та нема в світі так нікому,
Як бурлаці молодому:
Та бурлак робить, не гуляє,
А хазяїн його лає:
«Та де ти в чорта волочився,
Що по пояс замочився?»
«Та ходив лугами за волами,
Ходив яром за товаром».
«Та сідай, бурлаче, та й вечеряй,
Що хазяйка наварила:
Та під лавою те борщище,

¹ Українська народна поетична творчість. — К.: Рад. школа, 1965. — С. 263.

² Закувала зозуленька..., с. 352.

³ Там же. — С. 364—365.

Що собака три дні хлище,
А на припічку скибка хліба,
А що кішка не доїла».¹

«Куркулі змальовуються жорстокими визискувачами. Напруцювавшись за день у полі, наймит не має перепочинку і ввечері, господарі знаходять йому все нову і нову роботу: «дай коням їсти», «іди дров рубати», «іди по воду», «воли пасти» і т. д. Втомоленому наймитові не дозволяють і «на хвилечку сісти». Не дарма праця в господаря називається іноді панщиною. Поширений у багатьох піснях опис вечері красномовно свідчить не тільки про скупість і зажерливість хазяїв (наймита годують недоїдками, сучарями цвілими), а й про принижене становище наймита, якого могли відправити не заплативши, а то й віддати насильно в солдати за хазяйські діти».²

Підтвердження тому, що бурлаки найчастіше були сиротами, приреченими на поневіряння по чужих людях і їх віддавали у солдати замість хазяйських синів, знаходило у пісні «Ой у лузі при березі»:

«Гей, по ставу, по ставочку
Розплилось латаття,
Розійшлося по Україні
Бурлацьке браття.
...Нема батька, нема батька,
Немає й поради!
Беруть сиріт у солдати
За чужі громади!»³

Нема пісні, у якій би бурлака-наймит не нарікав би на свою долю, на підневільну працю. Ось як у пісні «Тече річка невеличка»:

«Тече річка невеличка
З-під синього моря,
Хто не служив в багатого,
Той не знає горя.
А я служив в багатого,
Все горенько знаю:
Пізно ляжу, рано встану
Та все не гуляю.
Запрягаю сирі воли,
Іду в поле орати.

¹ Соціально-побутові пісні. — К.: Дніпро, 1985. — С. 256.

² Олена Хмільська. Соціально-побутові пісні. — К.: Дніпро, 1985. — С. 14.

³ Соціально-побутові пісні. — К.: Дніпро, 1985. — С. 249.

Та орав наймит, орав бідний,
До темної ночі...»¹

Або:

«Ой життя ж моє, життя бурлацьке,
Так, як рання роса:
Вітер повіє, сонечко пригріє,
А роса на землю впаде, —
Ой то так моє життя бурлацьке
Та отак марно й пропаде!»²

Нерідко в бурлацьких піснях ліричний герой-бурлака звертається з докором до своєї долі:

«Ой, піду я сяду в зеленому гаю,
Ой, чи не прийде доля мені на пораду.
От і сад процвітає, — доленьки немає,
Либонь же, доля покинуть думає.
...Хоть доля покине, то хортуна служить,
А таки сірома в світі не загине!»³

Або:

«Ой фортуно ізрадлива,
Чом ти в світі неправдива,
Ой чом ти мені не служиш?
Служила в козацтві,
Служила в бурлацтві,
Послужи тепер в нещасті!»⁴

Вітчизняний фольклорист Н. С. Шумада, досліджуючи поетику бурлацьких пісень, зазначала: «Образність бурлацьких пісень скупіша, ніж в родинно-побутовій ліриці, більше суворого реалізму, нарікань на соціальну несправедливість, але в ряді пісень простежується тісний зв'язок з лірикою інших циклів, особливо з козацькими піснями».⁵ Підтвердженням цьому можуть бути рядки з пісні «Та летить орел над морем», у якій ліричний персонаж-бурлака дуже нагадує козака-сірому у згаданій раніше пісні про козацьке життя:

«Тяжко, важко бурлакові
На чужині жити.
Да сидить бурлак на чужині,
Та сорочку латає».⁶

¹ Розлилися круті бережечки. — К.: Веселка, 1985. — С. 152.

² Соціально-побутові пісні. — К.: Дніпро, 1985. — С. 254.

³ Там же. — С. 257.

⁴ Там же. — С. 253.

⁵ Н. С. Шумада. Бурлацькі пісні. // Закувала зозуленька..., с. 352.

⁶ Закувала зозуленька..., с. 359.

Розгорнуто спільність козацької і бурлацької долі оспівано у пісні «Ой не сам я іду слободою». У цій пісні акцентується і на спільності мандрівного життя:

«...не вмісті брати мої:
Що один в Січі отаманом,
А другий ще й ватагом.
Сам я молод понад Дніпром ходжу,
Дев'ятеро коней воджу,
На десятому, вороному, роз'їжджаю,
Дніпра братом називаю.
«Скажи, Дніпре, скажи, брате,
Скажи мені усю правду:
Скажи броди бурлацькії
Ще й перевози козацькії!»
«Ой ти, Дніпре, чим ти ясен,
Чим ти ясен, чим ти красен...»
«Ой ясен я козаками,
Козаками й бурлаками,
Бурлаками й рибалками...»¹

Окремий цикл ліричних пісень про суспільне життя на Україні за часів феодалізму становлять чумацькі пісні, що несуть у собі цінну інформацію про життя й побут такого прошарку українського населення як чумаки. Ось як про них співається у пісні «Задумали чумаки в дорогу»:

«Задумали чумаки в дорогу:
Покупили собі вози нові,
Поробили ярма кленові,
Поробили занози дубові,
Покупили воли половії.
Покупивши, да й попарували,
Попарувавши, да й повиїжджали».²

Ще детальнішу інформацію про чумаків і про збирання їх у дорогу дають пісні «Гей, ішли наші чумаки в дорогу»³, «Гей, запряжем ми, братці».⁴

Чумацькі пісні відзначаються своїм колоритом, є носіями важливої народознавчої інформації. Відомо, що своїм походженням чумацькі пісні, як і козацькі, сягають у далекі часи. Чумацький промисел відомий здавна, десь із XVIII ст., хоча розквіт його при-

¹ Соціально-побутові пісні. — К.: Дніпро, 1985. — С. 242—243.

² Там же. — С. 81.

³ Там же. — С. 81.

⁴ Там же. — С. 82.

падає на XVIII — першу половину XIX ст. Чумаки торгували переважно рибою та сіллю, по які їздили на волах до берегів Чорного та Азовського морів і на Дон. На південь переправляли вони на своїх мажах хліб, солонину, шкіру, мед, віск, тютюн та інші товари.¹ Про різноманітність товарів співається у пісні «Гей, запряжем ми, братці»:

«Ой у нас товар дорогий:
Все лисиці та кунци,
Та чорнії соболя».²

У чумацьких піснях співається і про важливі суспільно-господарські функції цього соціального прошарку населення України. Вони привозили з Дону і Криму на Україну рибу, сіль. Про це свідчать слова з пісні «Ой зажурився соколонько»:

«Понад шляхом маки цвітуть.
То ж не маки — то чумаки
Везуть рибу, все судаки. —
Та по три вози солі везуть,
По чотири риби женуть!»³

Пісня «Да котилося да ясне сонце» підтверджує, що чумаки мали велику суспільно-громадську користь, яку вони ж усвідомлювали і дуже потерпали з того, що через хворобу чи нестатки не зможуть виконувати свою корисну місію:

«Да уже мені у Крим-доріженьку
Уже не ходить,
Ой уже мені риби осетрини
Да по селам не возить,
Ой уже ж мені богу й країні
Да повік не служить».⁴

Ця ж думка є наскрізною і для пісні «Ох, і не стелися, хрещатий барвінку».⁵

«Пісні дають багатющий пізнавальний матеріал щодо соціальної і психологічної характеристики самого чумацтва, особливостей його промислу. Деякими своїми мотивами вони перегукуються з козацькими — в тій мірі, в якій виявляється схожість мандрівного життя козака й чумака (відірваність від домівки,

¹ Див.: Олена Хмилівська. Соціально-побутові пісні. — К.: Дніпро, 1985. — С. 8.

² Соціально-побутові пісні. — К.: Дніпро, 1985. — С. 82.

³ Закувала зозуленька..., с. 325.

⁴ Там же. — С. 331.

⁵ Там же. — С. 329.

труднощі й тривоги походу чи далекої дороги, згуртованість то-що). До того ж чумаки мали постійні зв'язки з запорозькими і донськими козаками. Запорожці проводили валки через небезпечні місця, захищаючи від татар і розбійників, у Великому Лузі в козацьких поселеннях чумаки з волами часто знаходили взимку притулок, рятуючись від негоди й голоду. В чумацьких піснях багато самобутнього і в ідейно-тематичному змісті, і в поетичній образності. Вони завжди несуть на собі виразний відбиток тих обставин, за яких виникали, розкриваючи специфіку чумацького побуту навіть у деталях».¹ Пісні чумацькі сповнені побутовим драматизмом. Вони наскрізь пройняті людським сумом і горем, бо злидні і голод заглядають у чумацьку хату, бідую загрожують його родині. Ось як співається про це у пісні «Ой милі сусідоньки»:

«За чумаком горе жити,
Нічим борщу закришити,
Нема хліба ні кришинки,
Ані солі а дробинки,
А на дворі — ні шерстинки,
А на жердці — ні фантинки,
А в колісці — дві дитинки.
Чумак ходить по дорогах,
А ти, бідна, бідуй вдома,
Чумак ходить, чумакує,
А я, бідна, та бідую».²

Споріднена з цією піснею пісня «Чумаче, чумаче, чого зажурився»:

«Темна моя хата, чорне моє поле,
А діти без батька голодні та голі.
Як в будень, так в свято одно тільки знаю:
Ярма нариваю, воли запрягаю,
В далеку дорогу вічно поспішаю».³

Наскрізними для цих пісень є образ-деталь «сорочка не біла»⁴ та «латана свитина»⁵, що символізують бідність, тяжку працю, гірке життя. Та не тільки про бідкування родини чумаків повістують ці пісні, а й про пригоди, що трапляються з чумаками в дорозі. У пісні «Ой високо сонечко зіходить» досить розгорнуто зображено чумацьку валку і напад на неї «здобишників»:

«Гей, хлопці встали, вози підмазали,

¹ Закувала зозуленька..., с. 332.

² Там же. — С. 327.

³ Там же. — С. 328.

⁴ Там же. — С. 324.

⁵ Там же. — С. 329.

Нові ярма понаривали,
 Гей, нові ярма понаривали.
 Вози риплять, ярма бряжчать,
 Сірі воли ремігають.
 За ними йдуть молоді чумаки,
 Батіжками махають.
 Ой як узяли наші чумаченьки
 З-під байраку виходити,
 Ой як ї узяли вражі здобишники
 Частом до нас доїздити;
 Ой виїхало вражих здобишничків
 Сорок коней ще й чотири,
 Ой як стали вони наперед возів, —
 Й а всі вози запинили...
 «...Ой що ж ми будем, наше товариство,
 Що ж тепер будем робити,
 Ой що багато вражих здобишників
 З цього світу й губити?!
 ...Ой ото ж тобі, превражий ватажка,
 Нас десятьох не побити!»¹

У цій пісні чумаки постають як сміливі, звияжні люди, які самовіддано захищають себе і чумацьке добро від грабіжників. У цьому вони дуже схожі на українських козаків, зображених у думках, історичних та козацьких піснях. Співзвучна з цією піснею пісня «Ой хто дома та й господарює».²

А про те, як на чумацькі валки напала орда, співається у піснях «Ой з-за Дону з-за ріки»³, «Хто не пив води, та дунайської»⁴, «Ой хто в Криму не бував», в останній пісні, зокрема, співається про співдружність чумаків і козаків. Співається у цих піснях й про «нешастя в дорозі», падіж худоби, ...розорення чумака... «Що в Крим ішли із волами, назад з батіжками», «за плечима торбина, ще й латана свитина» — такий сумний кінець мандрівки, на яку покладалося стільки надій. Грабували чумака пани й орендарі, забираючи його загорьоване майно за несплату податків, за борги».⁵

Ось як співається про це у пісні «Ох і не стелися»:

«Наїхали пани,
 Та ще й орендарі

¹ Соціально-побутові пісні. — К.: Дніпро, 1985. — С. 95—96.

² Там же. — С. 96.

³ Там же. — С. 207.

⁴ Там же. — С. 107—108.

⁵ Там же. — С. 108.

Воли й вози забирають...
Гей, беріть же ви
Усю худобоньку —
Не маю вам що казати!»¹

«Ти будеш хури набирати, а я буду гроші забирати, — таку плату за годівлю худоби вимагає багач від чумака, якого застала в дорозі зима»². Розгорнуто цей епізод з чумацького життя подається у пісні «Їхав чумак та у Крим за сіллю»:

«Упав сніжок та на переліжок —
Нігде воли попасати:
Бере бідний чумак батіг та налігач
Та йде сіна купувати.
Прийшла зима — лютая година,
Перелоги снігом забілили...
Ой продай, продай мені в'язку сіна,
Бо худоба три дні не їла».
«Ой я не буду та й тобі, чумаче,
Та на в'язку продавати,
А запрягай воли та затягай вози,
Буду зиму зимувати».
«Ой як будеш, молодий хазяїн,
Мене зиму зимувати,
То ти захочеш, молодий хазяїн,
Сиві воли в мене взяти».³

Та часом траплялось і так, що чумак не міг добратися навіть до рідної домівки. Про це співається у пісні «Зацвіла калина у лузі да попустила квіти»:

«Зацвіла калина у лузі да попустила квіти,
Не один чумак кида жінку і дрібненькі діти.
Добре було да чумакувати, поки всюди було рівно,
А то вже через тії білети да й ходити не вільно.
Гей, в степу глибока криниця, тільки вода блищиться;
Гей, пішов би я до жінки, дітей — не маю, чим розплатиться».⁴

Досить поширений у чумацьких піснях «образ хитрої шинкарки, яка «на сто рублів боргувала, а тисячу приписала» — сірі воли даром взяла».

¹ Соціально-побутові пісні. — К.: Дніпро, 1985. — С. 126.

² Олена Хмільєвська. Соціально-побутові пісні. // Соціально-побутові пісні. — К.: Дніпро, 1985. — С. 9—10.

³ Соціально-побутові пісні. — К.: Дніпро, 1985. — С. 104—105.

⁴ Там же. — С. 86.

За буйною веселістю розгульних чумацьких пісень часто приховується горе — чумак іде в корчму «з журби ледве живий». Втративши все, він не владає у відчай, сподівається на краще, хоч лишається йому тільки одне — іти в найми до багача: «буду чужі воли гнати, бо хочу чумакувати...» ...Незважаючи на труднощі й злигодні далеких доріг, чумакування приваблювало багатьох відчуттям волі, незалежності. Для декого це був спосіб уникнути солдатчини чи панщини».¹

Ось як про це співається у пісні «Із-під гори, з-під Лиману»:

«...Ой тим же я чумакую.
Ой так мені лучче жити:
На панщину не ходити,
Подушного не платити.
Ні за плугом, ні за ралом —
Називають мене паном».²

Чимало пісень свідчать, що селянин вимушений був чумакувати через свою бідність та непосильні податки. Про це співається у пісні «Ой загули чорні галенята»:

«...Лучче було хазяювати,
Ніж по дорогах ходити...
...Не ходили б ми по тих дорогах,
Якби було чим оплатиться!..»³

Слід зазначити, що в багатьох чумацьких піснях чумацьке життя протиставляється домашньому хазяйнуванню. У вище згаданій пісні це протиставлення подається досить розгорнуто:

«Хто дома хазяює,
Той спить на білім ложі;
Хто ходить по тих дорогах, —
На лютім морозі;
Хто дома хазяює,
Стелить постіленьку
Білу-біленьку,
В голови кладе подушечку
Пуховую, м'якеньку.
Хто ходить по тих дорогах,
Стелить постіленьку —
Зеленую травицю,

¹ Олена Хмільєвська. Соціально-побутові пісні // Соціально-побутові пісні. — К.: Дніпро, 1985. — С. 9—10.

² Соціально-побутові пісні..., с. 127.

³ Там же. — С. 91—92.

В голови кладе —
Безщасну важницю».¹

Аналогічні мотиви звучать і у піснях «Ой хто дома та господарює».²

На долю чумацьку випадають тяжкі випробування, вони і мерзнуть, і мокнуть під дощем — «і стукотить, і грумотить, і за комір вода ллється...», і тяжко хворіють — «...ой зажурився та той чумаченько, в новім возі похилився, ой правою та рученькою за серденько ухопився»³, «...ой, болить в його серце й голова, — помирає чумаченько...».⁴

Чимало чумацьких пісень схожі на плачі, особливо ті, в яких співається про смерть чумака в дорозі. Дуже виразною в цьому плані є пісня «Ой у полі да криниченька»:

«Помер, помер чумак молоденький

У Криму на ринку...

Ой везуть його сивими волами,

От як в'ялюю рибку.

«Ви, чумаки, й а ви, молодії,

Вчиніть мою волю:

Ой займіте й а всі вісім волів

Да до гробу за мною.

Нехай рикнуть а вісім волів,

Да до гробу йдучи,

Ой нехай зачує моя миленька,

Да по воду йдучи!»

Ой як зачула моя миленькая, —

Тяженько здихнула:

«Ой десь мого, мого миленького

Сира земля привернула!

Ой десь мого, мого миленького

На світі немає,

Ой що його сивая худоба

Мені голос подає!

Коли б же я, сива зозуленька,

Да крилечка мала;

То б я цюю й усю й Україну

Да кругом облітала,

Гей, тоб я свого, свого миленького

Да по гробу пізнала!

¹ Соціально-побутові пісні..., с. 92.

² Там же. — С. 96.

³ Там же. — С. 92.

⁴ Ой ходив чумак. // Закувала зозуленька... с. 330.

Сіла, впала да на могилі
Да й сказала б «ку-ку»
Гей, подай, подай, да мій миленький,
Да хоч правую руку!»
«Ой, рад би я, моя миленька,
І обидві подати, —
Ой налягла да сира земля
Да не можу підняти!»¹

Ця пісня довершеністю художньої форми в передачі драматичного почуття не поступається відомому поетичному шедевру XII століття «Плач Ярославни» із «Слова о полку Ігоревім». Співзвучна з цією піснею і пісня «Ой ревнули воли», слова якої сповнені жалю і туги: «Ой ревнули воли в мальованім ярмі — сльоза сльозу побива: «Та вже ж, миле браття, нашого товариша на світі нема!».² Особливу увагу привертає пісня «Ой чумаче, чумаче», яка побудована на багаточисленних паралелізмах і повторах, що взаємопідсилюють один одного у передачі драматичного почуття з приводу смерті чумака на чужині:

«Як зацвіте бур'янець,
Як заплаче мій отець,
Що синова голова
В чужім краї полягла.
Як зацвіте маківка,
Як заплаче моя матінка,
Що синова голова
В чужім краї полягла.
Як зацвітуть будячки,
Як заплачуть братчики,
Що братова голова
В чужім краї полягла.
Як зацвітуть суніці,
Як заплачуть сестриці,
Що братова голова
В чужім краї полягла.
Як зацвіте синенька,
Як заплаче миленька,
Що милого голова
В чужім краї полягла.
Як зацвіте увесь цвіт,
Як заплаче увесь рід,

¹ Соціально-побутові пісні. — С. 110—111.

² Там же. — С. 121.

Що родичева голова
В чужім краї полягла.¹

У цій пісні відбилася давня українська традиція, що знайшла ще відображення у літописах, зокрема, у «Повісті минулих літ». Найтяжче горе для українців було гинути на чужині. Тому часто в чумацьких піснях смертельно хворий чумак просить поховати його і насипати над ним високу могилу, щоб було видно Україну. Ці пісні перегукуються з історичними та козацькими піснями. Яскравим прикладом може бути пісня «Вилетів пугач на могилу»:

«...Та зробіте чумаку Макару
Та хоч з рогожі домовину.
Ой ви, чумаченьки, ой ви, козаченьки,
Ви зробіте славу,
Викопайте чумаку Макару
А хоч сокирою яму.
Та висипте, милі братці,
Високу могилу,
А щоб видно її було
На всю Україну».²

Звичай поховання згадується у багатьох чумацьких піснях. У пісні «Ой пішов Чумак у дорогу»³ чумак звертається до товариства з проханням поховати його «біле тіло, щоб ворон не розніс кості!» і зробити йому «домовину з рогожі». У пісні «Ой чумаче, чумаче» співається: «Там чумака сховали, притрусили комишем, поминали кулішем»⁴. У чумацьких піснях знайшли відгомін і похоронні обряди і поминальні, і звичай насипати високу могилу і т. ін.

Ми вже згадували про те, що, незважаючи на тяжку чумацьку долю, молоді хлопці та чоловіки тікали від панщини і рекрутчини до чумаків. Відомо, що пісні про солдатчину виникли після зруйнування Запорізької Січі з кінця XVIII століття. Зображення рекрутського набору, життя в казармах та походи — провідні теми солдатських та рекрутських пісень.

Вітчизняна дослідниця Олена Хмілевська щодо солдатських та рекрутських пісень писала: «Значна частина рекрутських та солдатських пісень генетично пов'язана з козацькими, які пристосовувалися до обставин солдатського життя. Іноді в пісні мінялися тільки слово «козак» на «рекрут», «солдат», «жовнір». Але

¹ Соціально-побутові пісні, с. 121—122.

² Там же. — С. 114.

³ Там же. — С. 113.

⁴ Там же. — 121.

складалося і багато нових. Типовим для них було поєднання ustalених традицією образів з поетичними узагальненнями, що відбивали нові явища й події. Примусовий набір до війська, запроваджений на Україні з другої половини XVIII ст. Служба в царській армії спочатку була довічною, з кінця XVIII ст. двадцятип'ятилітньою, пізніше двадцятилітньою (тільки з середини XIX ст. цей термін скоротився до десяти років). Надії повернутися додому, побачитися з рідними у солдата майже не було. Тому, проводжаючи у рекрути, прощалися навечно, оплакували в голосіннях, як померлого. Звідси й пісенний образ «вічної служби», «вічної розлуки».¹

Про «вічність» служби, про неможливість повернення з неї співається у пісні «Ой по горі по високій горох покотився»:

«Волів би я, моя мати, косою косити,
Ніж в цісаря на муштроньку карабін носити.
Косов кошу, косов кошу, стану відпочину,
А в цісаря на муштроньку навіки загину».²

Своєрідне поетичне протиставлення солдатського життя і життя цивільного подається у пісні «Летіли орли з далекого краю».³ У цій пісні образ гіркого, важкого солдатського життя передається через образи зіставлення. Для хлопця кращим за солдатську службу є «скопати гору», «гіркий полин їсти, бо, як він каже: «ясную зброю возьму — повіки не скину», «з вороного коня упаду — заб'юся», «як государське плаття возьму — навіки загину!».

У більшості випадків новобранець усвідомлював довічність служби, але, як прийнято в народі, не говорить прямо про свою загибель, про те, що вже ніколи не повернеться до матері, до своєї рідні. Солдатські пісні зберегли інакомовні поетичні формули. Найхарактернішою з них є засівання піску на камені, як ось у пісні «Війна, війна — світ палає»:

«— Візьми, сестро, піску жменю,
Посій його на каменю.
Як той пісок житом зійде, —
Тоді твій брат з війни прийде.
Сестра брата послухала,
Взяла піску — посіяла...
Нема з піску того сходу —
Нема брата із походу;

¹ Олена Хмілевська. Соціально-побутові пісні. // Соціально-побутові пісні. — К.: Дніпро, 1985. — С. 11—12.

² Соціально-побутові пісні, с. 195.

³ Там же. — С. 197.

Нема з піску того цвіту —
Нема брата — ні слуху...»¹

Аналогічні поетичні формули характерні і для козацьких, і для історичних пісень. У пісні ж «Калинонько та малинонько» ми натрапляємо на досить оригінальну і розгонуту поетичну формулу, що в інакомовній формі говорить про вічну розлуку матері з сином:

«Питається та мати сина:
«Коли в гості ти прийдеш?»
«Гей, та тоді мати, та тоді стара,
Як сине море загра.
Ой заграє та сине море,
Зо дна камінець зірве,
Гей, зірве море зо дна камінець
Та до бережечка принесе.
На тім камні, та на тім камні
Куц калини зацвіте,
Гей, та у тім куці, та у тім куці
Соловейко гніздо зів'є.
Зів'є гніздо та соловейко,
Діточок наведе,
Гей, то тоді, мати, та тоді, стара,
Твій син в гості та прийде».²

Лейтмотивом пісень про рекрутчину й солдатчину є підневільність, примусовість служби, насильство над людиною».³

Саме тому у багатьох солдатських та рекрутських піснях співається про переховування від набору. Молодий парубок усіляко прагне уникнути служби у війську, яка по суті нівичила йому всю його долю:

«Ой зачула моя доля,
Що не бути мені дома,
Бути мені у неволі,
У некрутському наборі,
У залізі, у закові,
Молодому козакові!»⁴

У пісні «Ой зачула моя доля»⁵ співається про те, як парубок переховується у дівчини в коморі («Скоро козак догадався — по

¹ Соціально-побутові пісні, с. 197.

² Там же. — С. 193—194.

³ Хмілевська О. Соціально-побутові пісні. // Соціально-побутові пісні, с. 13.

⁴ Соціально-побутові пісні, с. 169.

⁵ Там же. — С. 169.

«Ино соцький на поріг, а брат вікном та надвір.
Сів чоботи взувати, кличуть його до хати.
Він знадвору до комори, а з комори до стодоли,
А з стодоли попід стріп, — впав на нього житній сніп.
А ще сніпка не зняли, назад ручки зв'язали».¹

Співзвучна з цими піснями і пісня «Прийшла карта до двора», у якій відверто говориться про примусовість набору у **військо**:

«Я із хати та на тік,
Там сховався в житній стіг.
А в стогові та найшли, та найшли,
Назад руки ізв'язали...
Та в присутствіє повели».²

Поетичний фольклор України зберіг пісні, у яких співається про антигуманні, «людоловські» дії наборщиків у військо. Ці пісні своїм змістом протистоять козацьким пісням, історичним пісням та думам, бо в них у козацьке військо йшли добровільно, здобувати славу, а в цих — панам та царю на поталу.

Призначених у рекрути несподівано ловили, «що і мати не знала», забивали у колодки, в'язали руки та відвозили до «прийому»:

«Назад рученьки зв'язали,
В ланцюг ноженьки скували
Да й хурманку заказали,
Самі сіли в передочку,
А некрутика в задочку».³

У пісні «Ой у полі край дороги» матері лише зозуля-віщунка повідомляє, що сина її забрато до війська:

«А на тії могилоньці
Та стоїть три деревини, гей, гей!
Ой єдная деревина —
Зеленая ясенина, гей, гей!
А другая деревина —
Та білая береза, гей, гей!
А третяя деревина —

¹ Соціально-побутові пісні. — С. 181.

² Там же. — С. 171.

³ Чубинський, У, с. 986 /Цитую за: Українська народна поетична творчість. — К., 1965. — С. 261.

Та червона й калина, гей, гей!
На зеленій ясенині
Соловей щебече, гей, гей!
А на білій березині
Сорока скрегоче, гей, гей!
На червоній калиноньці
Та зозуленька кує, гей, гей!
Ой зозуленька кує,
Стара мати чує, гей, гей!
...На зеленій ясенині
Там пташки співають, гей, гей!
Вдовиному синонькові
Голов' постригають, гей, гей!
А на білій березині,
Там сорока скрегоче, гей, гей!
Бідна вдова за синоньком
Виплакала очі, гей, гей!
На червоній калиноньці
Там зозуля кує, гей, гей!
Ой пігнали вдовин сина,
Вже в дорозі ночує!.. Гей, гей!¹

Ця пісня за своєю образністю вирізняється з-поміж інших солдатських пісень. Вона надзвичайно поетична. У ній використані образи-символи і поетичні паралелізми: «пташки співають» — «вдовиному синові голов постригають», «сорока скрегоче» — «бідна водва за сином виплакала очі», «зозуля кує» — син «вже в дорозі ночує». Паралелізм у цій пісні відіграє і виразну композиційну функцію — вводить ліричний персонаж, а також служить драматизації поетичної оповіді.

Співзвучна з цією і пісня, записана Чубинським, рядки з якої малюють типову ситуацію на селі, що складалася під час набору у війсьکو, коли панувало свавілля і насильство з боку можновладних:

«Є у вдови два сини,
То віддаймо восени.
Взяли — бисьмо багача,
То не буде орача;
А озьмімо бідного,
Буде плачу немого.
Як віддамо сироту,
То збудемось клопоту».²

¹ Соціально-побутові пісні. — С. 190.

² Чубинський, У, с. 977 (Цитую за: Українська народна поетична творчість. — К., 1965, с. 261).

Відомо, що в кріпацьких селах віддавав у рекрути сам пан. Він вибирав непокірних та волелюбних людей. В казенних селах віддавала сільська влада, що була в руках багатіїв. Вона призначала в рекрути «бідну сірому», вдовиченків та сиріт, забираючи в них наділи та доводячи їхні сім'ї до злиднів. В рекрутських піснях відображалось нестерпне горе селянської сім'ї, викликане свавіллям, жорстокістю і несправедливістю.¹ І це, звичайно, не могло не знайти відгуку у солдатських та рекрутських піснях. Дуже виразною в цьому плані є пісня «Ой горе, горе, не солдатське життя», яка передає розмову солдата з галкою, що побувала у його стороні і принесла невтішні вісті:

«Ох, і була ж я аж у твоїй стороні, гей,
Ой гірко плачуть всі родичі по тобі.
Ой отець плаче, по дворику ходячи, гей,
Гей, ненька плаче, білу постіль стелючи.
Ой братик плаче, сірі воли пасучи, гей,
Ой сестра плаче, русу косу чешучи.
Ой жінка плаче, мале дитя тішачи, гей,
Гей, дітки плачуть, попідтинню ходячи, гей!»
«Гей, горе ж мені, у неволі живучи!»²

У піснях «Наїхала старшина»³, «Ой у саду-винограду»⁴ співається про злидні солдаток. Ці пісні сповнені трагізму і розпачу. Ось рядки з пісні «Ой у саду-винограду»:

«Дурна дівка, нерозумна,
На солдата уповала,
На солдатську худобу!
А в солдата ні худоби,
Тільки в його три торби:
Перва торба — із пшоном, із сіллю,
А другая — з сухарями,
Манірка — з водою!»
Живе дівка із бідною
За солдатською головою!»⁵

В більшості пісень, як зазначала О. Хмілевська, «рекрутчина виступає у піснях як соціальне зло, від якого в першу чергу страждають найбідніші. Під час набору панували несправедливість, хабарництво. Поміщик здавав у солдати навіть того, хто

¹ Українська народна поетична творчість. — К.: Рад. школа, 1965, с. 261.

² Соціально-побутові пісні, с. 221.

³ Закувала зозуленька, с. 342.

⁴ Соціально-побутові пісні, с. 222.

⁵ Там же. — С. 222.

не був придатний до служби: «Хлоп до міри не дістав, панок грішми підсипав...». Віддавали в рекрути сироту, у якого «ні неньки, ні вітця», або «вдовиного сина-одинака».¹

Не двозначно у пісні «Прийшла карта до двора» звучать слова про новобранця: «Хлоп навіки пропав»². Картина набору розгорнуто подається у пісні «Тікай, сину, в Волощину, — не можна тут бути»:

«Которії багатії — себе викупляють,
Наймитами, сиротами повки наповняють.
Ой у лісі край розмаю зацвіли орішки, —
Туди гнали некрутиків до Хотина пішки.
Летить орел через море, — ой дай, море, пити,
Ой так тяжко некрутикам в тім війську служити.
Лучче б тобі, мати, малим поховати,
Ніж у тії нещаснії некрути оддати».³

У цій пісні подано народний погляд на рекрутчину, вона для простого люду гірша від смерті, бо людина приречена у війську на муки, визиск і приниження. Часом у піснях цього циклу звучить цілком справедливий докір:

«Добра твоя, дукач, доля —
Твої сини будуть дома,
А я піду землі бити —
За твоїх синів служити».⁴

«Прийом» був місцем плачу, смутку та прощання матері, молодій жінки з рекрутом, кучері якого «впали панам під ноги». Рекрут, ідучи в армію, знав, що його сім'я залишається без будь-якого захисту:

«Не плач, мати, бо ти вже старая,
Нехай плаче жінка молодая.
Ой у жінки та дрібнії дітки,
Остаються навіки сирітки.
Остаються панам на поталу,
А я піду служить государю».⁵

Мотив сліз — провідний у піснях про солдатчину та рекрутчину, образ плачучої матері є наскрізним для них. Цей образ най-

¹ Хмільєвська О. Соціально-побутові пісні. // Соціально-побутові пісні, с. 12.

² Соціально-побутові пісні, с. 171.

³ Там же. — С. 162.

⁴ Там же. — С. 178.

⁵ Чубинський, У, с. 990 (Цитую за: Українська народна поетична творчість. — К., 1965. — С. 261).

краще передає драматизм ситуації і виступає символом невтішності:

«...Іде мати, ридає...
«Не плач, мати, не ридай,
Карих очей не стирай,
Ой тоді ти заплачеш,
Як на муштрі забачиш».¹

У піснях співається не лише про материнські сльози, про сльози родичів, що сумують за новобранцем, а й сльози самих новобранців, коли вони знімають сорочки — останнє, що їх єдило з родиною, з рідним домом. Прикладом можуть бути рядки з пісні «Посіяли, поорали — нікому збирати»:

«В Житомирі, славнім місті, побиті колючки,
А вже з наших славних хлопців здійняли сорочки.
Материнські поздімали, московські побрали,
Гірко стало, заплакали, родину згадали».²

Образ споряджених новобранців надзвичайно зримо передається у пісні «Попід терем там дороженька вбита». Крім того, у цій пісні надзвичайно зворушливо постають образи батьків, у яких на згадку про сина залишилися лише «біленькі сорочки»:

«Новобранці понаряжовані,
Назад руки позав'язані,
Головочки пообстригунані,
Чорні очка позаплаковані;
«..Ой а ззаду отець, мати іде,
Біленькі сороченьки несе».³

У багатьох піснях з глибоким сумом протиставляються картини сільського побуту, такі звичні для солдата-новобранця, і картини з солдатського життя. Прикладом можуть бути рядки з пісні «Ой у лузі при березі там калина стояла»:

«Лучче ж мені, моя мати, да й пшениченьку жати,
А як мені, моя мати, да й на коні роз'їжджати».
«Лучче ж мені, моя мати, да й пшениченьку косити,
А як мені, моя мати, цю шабельку носити».
«Лучче ж мені, моя мати, да й у полі орати,
А як мені, моя мати, по казармі походжати».⁴

¹ Соціально-побутові пісні, с. 187.

² Там же. — С. 164.

³ Там же. — С. 204.

⁴ Там же. — С. 170.

Цій пісні співзвучні рядки з пісні «Ой зачула моя доля»¹, у якій новобранець стверджує, що краще «з грабельками, ніж тепера з шабельками», «лучче б було з сестрицями, ніж тепера з рушницями», «лучче б було плугом іти, ніж з панями говорити», «лучче б було воли пасти, ніж тепера з коня впасти!».

Не обійшли солдатські пісні увагою і сцену прощання новобранця з родиною і сусідами. Яскравим прикладом можуть бути рядки з пісні «Розвивайся, сухий дубе»:

«Та й на коника схопився,
Низенько вклонився:
«Ой прощайте, сусідоньки,
Може, з ким бранився!
Приливайте дороженьку,
Щоб не курилася,
Розважайте отця-неньку,
Щоб не журилася.
Розкопайте круті гори,
Щоб не валялися,
Розважайте брата, сестру,
Щоб не побивалися.
Іскосіть ви суху травку,
Щоб не хилилася,
Розважайте дівчиноньку,
Щоб не журилася».²

Ця пісня надзвичайно споріднена мотивами прощання з історичними та козацькими піснями. У пісні «Ой по горі по високій горох котився» дівчина, прощаючись з новобранцем, дарує йому на згадку хустку, що була за народним звичаєм символом вірності коханому:

«Ой по горі по високій горох покотився,
З України до дівчини козак поклонився.
Дав він їй поклон добрий з коня вороного,
Вона йому хустку дала золота самого».³

Найтяжчим горем для солдата було навіки розставатися з родиною. Душевного болю і суму сповнені рядки з пісні «Ой у лузі, в лузі, у зеленім гаю», що розповідають про зворушливу сцену прощання новобранця з рідною домівкою, своєю родиною:

«Ой у лузі, в лузі, у зеленім гаю
Сивая зозулька жалібно кувала,

¹ Соціально-побутові пісні, с. 195.

² Там же. — С. 200.

³ Там же. — С. 195.

Бо мати сина в військо виряджала...

«Бувайте здорові, кедрові пороги,

Куда проходили мої білі ноги!

Кажуть вас покидати, кажуть присягати,

За дім, за родину кажуть забувати»¹.

Своєрідним продовженням цієї пісні можуть бути рядки з пісні «А у неділеньку вранці»², у якій співається про те, що гармати заміняють йому батька-матір, а московське плаття для нього «вірні браття», «рушниці» — «вірні сестриці», «ружина — «оце ж тобі вірна дружина»:

Та яку б не була тяжкою муштра, вона не може зробити душу солдата черствою, він не полишає думки про свою рідненьку неньку. Ось як про це співається у пісні «Стоїть жовняр на шельваху, на крутій горі»:

«Зачесує кучерики в свої голові,

Вмивається слізеньками, як гусь по воді,

Вмивається слізеньками, як гусь по воді,

Пише, пише дрібне листя до мамки своєї»³.

Є пісні, у яких рекрут просить відпустити його додому, щоб допомогти своїй сім'ї посіяти хліб. Образ солдата в піснях постає як образ людини-сім'янина, що вболіває за долю своїх ближніх. Підтвердженням цьому можуть бути рядки з пісні «Ой пане цісару»:

«Ой пане цісару,

Ой пане майоре,

Пусти мене додомочку, —

Сама любка оре.

Ой сама любка оре,

Сама любка косить...»⁴

Сповнена гіркої іронії пісня «Не одна мати плаче», у якій мати тужить-плаче з сином-солдатом, говорить йому про невдячність царського уряду, який не дбає ні про солдата, ні про його родину:

«Не одна мати плаче,

Не одна тужить,

Що її син молоденький

Царю, богу служить.

...Служи, служи, мій синочку,

Та заслужиш ласку:

Через плечі чорний ремінь,

На головку каску»⁵.

¹ Соціально-побутові пісні, с. 203.

² Там же. — С. 164.

³ Там же. — С. 220.

⁴ Там же. — С. 223.

⁵ Там же. — С. 219.

Ще тяжчою стає реальність для солдата, коли він скаліченим і старим повертається з військової служби додому.

Ось як про це співається у пісні «Прийшла карта до двора»:

«Літ за двадцять я вернувся, я вернувся, —
Ні до кого пригонуться...»¹

Прослужив у війську солдат цілий вік; а повернувся калікою-жебракком, якому ніде голову прихилити. Про солдатський добробут прекрасно сказано у пісні «Щось на мене люди ворогують»:

«Що в солдата за подоба,
За плечима вся худоба:
І торбинка з сухарями,
І муниця з патронами,
І манерка з водою —
Солдат служить з бідую».²

По закінченню служби він навіть не може влаштувати особисте життя, він приречений на самотню смерть у злиднях. У надзвичайно поетичній інакомовній формі говориться про це у пісні «Ой піду я у лужок»:

«Ой тоді я оженюсь,
Як на лавці положусь.
Ой то мої свашечки,
Що обмиють ніжечки.
Ой то мої світилки,
Що засвітять свічечки
Ой то мої бояри
В домовину уклали.
Ой то мої старости,
Що до гробу донесли.
Ой то мої музики,
Що задзвонять в дзвоники.
Ой то моя молода,
Що сирая мать-земля».³

Ця пісня до певної міри передає похорон солдата, який залишився старим парубком, тому й похорон його — сумне весілля. Ці описи надають пісні драматичності звучання. За змістом вона дуже близька до похоронних плачів.

«Рекрутські та солдатські пісні у переважній більшості глибоко трагічні за змістом. Кожне їх слово породжене болем і від-

¹ Соціально-побутові пісні, с. 171.

² Закувала возуленька..., с. 344.

³ Соціально-побутові пісні, с. 172.

часем, облите гіркими слізьми. Вся образна система їх спрямована на те, щоб передати горе й страждання, настрої туги, суму, розпачу. У новобранців очі позаплакувані, дорога, якою їх ведуть, «слізюньками перелитая», іде вона через терен (символ страждання); на хлопця кують кайдани, шнють чорним шовком сорочку, чорний ворон кричє, віщуючи смерть; поширений образ гори теж асоціюється з горем, тяжким життям; солдат служить з бідною, у нього — смерть за плечима; доріженька кривавая, течуть кривавії ріки (потічки), «неня-удовиця кєрвавими плаче», солдати бродять «в кєрві по колінця».¹

Яскравим прикладом цьому можуть бути рядки з пісні «Гей, в неділю рано»:

«В чистім полі могила —
То моя дружина,
Журила се, мати, мною,
Що не буду я газдою:
Ой маю я в царя плужок —
Через плечі карабінок;
Ой маю я в царя нивку —
В чистім полі могилку:
Карабінцями виорана,
А кульками засіяна,
Білим тілом зволочена,
Кровцев снолонена».²

«Чимало пісень складено про смерть солдата. Основна їх думка — жорстокість війни, марність смерті солдата в ім'я чужих інтересів, часто на чужій землі. Жахливі картини кривавого бою, людських страждань, каліцтва постають із цих пісень. Народ осуджує й проклинає війну і тих, хто її затіває:

«А хто хоче воювати,
Дай му, боже, помирати!»³

Інтереси цєсаря чужі солдатам, тому їм «так тяженько присягу дати, щоб кров свою проливати», — співається у пісні «Ой зірву я три листочки»⁴. Антигуманність війни розгорнуто подається у пісні «Журилася нєнька мною», у якій картини кривавого бою протиставляються картинам мирної праці:

«Журилася нєнька мною,

¹ Хмєлевська О. Соціально-побутові пісні. // Соціально-побутові пісні, с. 12—13.

² Соціально-побутові пісні, с. 224.

³ Хмєлевська О. Соціально-побутові пісні, с. 13.

⁴ Соціально-побутові пісні, с. 165.

Що не буду я газдою;
Гой, стій, мати, не журися
Та на мене подивися.
Чи ж то, мати, не луг, не луг,
Чи ж то, мати, не плуг, не плуг,
Чи ж то, мати, не упряга,
Ясна зброя на чепрагах?
Моя рілля вже й орана,
Вже й кулями засіяна,
Білим тілом зволочена,
Багров кров'ю примочена.
У нас, мамко, жваво й орють,
Шабельками в груди порють;
У нас, мамко, жваво й сіють,
За гарматов жнива спіють.
У нас, мамко, й жінці жваві —
Таліянці кучеряві:
Гей, ек стали зажинати —
Прощай, прощай! Моя мати!
Гой ні вітця, та ні мами,
Та ні трувни, та ні ями,
Лиш зелена муравочка —
Жовнярева господачка!..¹

Ця пісня наскрізно прийнята гіркою іронією, що обумовлена приреченістю солдата, якого навіть не можуть поховати за народним звичаєм. Саме в цьому рекрутські та солдатські пісні виразно контрастують з козацькими та історичними піснями, а також з думами, бо в них, яким би не був тяжким бій, бійців ховають за народним звичаєм, насипають високу могилу, воздають славу, поминають, висловлюють співчуття матері та родині. А солдатські пісні наскрізно проймає зневага до особистості.

Ріднить солдатські та рекрутські пісні з козацькими та історичними застосування інакомовних поетичних формул, що повідомляють про загибель вояка:

«Ой, цить, мати, не журися,
Твій синонько оженився,
Взяв він собі красну дочку —
В чистім полі могилочку».²

Розгорнуто інакомовна поетична формула подається у пісні «Війна, війна — світ палає», підсилюється поетичною метафорою: «Ой ти, братику наш рідний.

¹ Соціально-побутові пісні. — С. 225.

² Там же. — С. 320.

Прибуди до нас хоч раз в гості:
Через ліси — буйним вітром,
Через поля — дрібним дощем!»¹

Слід зазначити, що у пісні «Ой зірбу я три листочки» надзвичайно влучно, образно солдат передає своє життя у війську: «Ой як тяжко камінь гризти, так тяженько в війську жити».² Це ще й ще раз наголошує на антигуманності цісарської служби.

На відміну від поетизації військової звияги козацтва, яке захищає рідну землю, народ в піснях про рекрутчину і солдатчину підкреслює підневільність, примусовість служби в армії, насильство над людиною, змушеною воювати, а то й гинути за незрозумілі, чужі інтереси («Поведемо їх всіх у чистеє поле, загати-мо ними глибокеє море, та будемо їх м'ясом звір'є годувати, та будем їх кров'ю птахи напувати»)³.

Тексти українських народних дум, історичних та соціально-побутових пісень, розглянуті нами, підтвердили слушність висловлення Ф. Колесси, що народні пісні «мають велику вагу для досліді економічних, соціальних і політичних відносин через те, що передають несфальшовані грамотіями настрої й погляди народніх мас на історичні події й громадські справи».

Проведене вивчення текстів українських народних дум та історичних пісень та соціально-побутових пісень показало, що в них надзвичайно різноманітно представлені життєві ситуації, характерні для того чи іншого історичного періоду. Слід зазначити, що побут народу України особливо багатогранно проглядається в історичних піснях, оскільки вони ще зберігають епічність, характерну для дум, і ще не набули ознак ліричних пісень, які в основному зосереджуються на почуттях ліричного персонажа, ніж на побуті. Тому в більшості творів ми все-таки мали можливість спостерігати лише побутові деталі, але вони мають у народознавчому плані значення непересічне.

Побут українського народу в думках, історичних та соціально-побутових піснях представлено різноаспектно. У них згадуються певні життєві ситуації: доглядання, виряджання, мандри, походи, поневіряння, заробітчанство, зустрічання, вітання та ін.

Особливо у думках, історичних, козацьких та солдатських піснях зброя характеризує різні історичні епохи.

¹ Соціально-побутові пісні. — С. 229.

² Там же. — С. 165.

³ Детальніше див.: Стрюк М. І., Стрюк Л. Б. Відображення історичної свідомості українців у пісенному фольклорі. // Гуманитарний вестник (опыт, проблемы, перспективы). — Выпуск девятый. — Днепропетровск. — 1993. — С. 43.

Як козацька зброя найчастіше згадуються мушкети:

«Ой чи бачив, ляше, як козак пляше,
На сивім коні грає,
Мушкетом бере, аж серце в'яне».¹

У найдавнішій історичній пісні «В Царграді на риночку» згадується «тугий лучок і стрілочок цілий пучок»². У пісні «По тім боці огні горять» говориться про елементарні засоби самозахисту козаків:

«Кинувсь ляшок до канчука, а козак до дрюка».³

Згадуються й інші види зброї, зокрема, меч:

«Рубає мечем голови з плечей...»⁴

У піснях часів козаччини дуже часто згадується шабля:

«З кониченька не вставаю,
В піхву шаблю не ховаю...»⁵

Крім того, нерідко у думках і піснях цієї ж доби шаблю називають «ясною зброєю», ось як у історичній пісні першої половини XVIII ст. «Ой був в Січі старий козак»:

«Ухопиться та пан Сава
За ясную зброю».⁶

У піснях шаблю ще називають булатною. У історичних, козацьких піснях та думках співається про вогнепальну зброю самопали («Вдарили разом з самопалів, седми пядей от запалов...»⁷), рушниці («Серед ночі в Дикім полі рушниці ревіли...»⁸), гармати («Ой вдарено в Білій Церкві з ручної гармати»⁹), крім них ще штик (спис), обушок, а у солдатських та рекрутських піснях найчастіше згадуються карабіни, шаблі, рушниці.

У піснях згадуються і різні види транспорту:

«Бігуть, пливуть човенками,
Поблискують весельцями»;¹⁰
«Там ходили паромами.

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 135.

² Там же. — С. 120.

³ Там же. — С. 151.

⁴ Там же. — С. 134.

⁵ Там же. — С. 117.

⁶ Там же. — С. 171.

⁷ Там же. — С. 123.

⁸ Там же. — С. 124.

⁹ Там же. — С. 149.

¹⁰ Там же. — С. 123.

А тепер пароми вже не ходять...»¹

«...Гринджоли малювати...»²

«Привезу я худобоньки тобі десять возів!»³

«Межи ними віз кований...»⁴, «а ще grindжолі». А у соціально-побутових піснях крім цих засобів пересування у циклі солдатських та рекрутських пісень згадується ще й хурманка («...хурманку заказали, самі сіли в передочку, а некрутика в задочку»⁵).

Але в центрі дум, історичних та соціально-побутових пісень людина, тому часто згадується в них одяг: хустка, жупан, кожух, жовта спідниця, шляпа, шличок (висока смушева шапка), синій каптан, тягеля червоної (верхній козацький одяг) од піл до коміра золотом гаптовані, китаєві штани, опанча (вид верхньої одяжі), жупани, сребром заткані, жупан голубенький, червона жупанина, сорочка, сукня, сукні-одамашки, запаска, свита, шапка, червона спідниця, сіром'яга (сермяга, верхня одяжа), киндяк (смугаста тканина і одяжа), габа (дорога вовняна тканина), біляки (одяг з дорогого білого сукна), бирка (шапка з овечого смушку); а також елементи одягу: рукавець, покривальце на грудочках; прикраси: вишиті рукава, дорогії стрічки, в поділках мережки, вишивана хустка, шиті мережки, червоної стрічки; взуття: черевички, чоботи й онучі, сап'янці, червоної чоботи, чоботи-сап'янці, волоки (зав'язки від постолів або личаків, зроблені з валу). Часом у піснях називаються і грошові одиниці: карбованець, червоної золоті, біленькі талари, шосток (дрібна монета в три копійки, шість грошів), осьмак (старовинна монета в чотири копійки, вісім грошів); предмети домашнього лаштунку: столи кедровії, тисова лава, стіл, писанії скрині, біле ложе, постіленька біла-біленька, подушечка пухова, м'якенька; зброя та упряж: сидельце, канчучок, стремена, ремінні батоги, ярма кленові, занози дубові; види господарської діяльності: косити, гребти, пахати, орати, заволочити, поле змочити, молотити, рубати дрова, носити кирпич, жнива, пасти, тютюн у папуші класти, жати-розжинатися, сіяти хміль, робити пиво солодке; присадибні споруди: двори мостовії, клуня, хата, стодола, тік, погреб, хата соломою не покрита, приспою не осипана, дровітня, стайня, комора; споруди: корчма, пивниця, церква, кабак, намет, броварня (пивоварня); деталі хатної споруди: покутній угол, сіни, вікно, пороги, причілок.

На особливу увагу заслуговує українська кухня, яка так чи

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К.: 1990. — С. 147.

² Там же. — С. 115.

³ Там же. — С. 117.

⁴ Там же. — С. 118.

⁵ Українська народна поетична творчість, с. 261.

інакше знайшла відображення у думках, історичних та соціально-побутових піснях. Розгорнуто про українські страви говориться у думі «Перемога Корсунська»:

«Чом ви нас не дожидаєте,
Нашого пива не допиваєте?
Не вмів ти еси в Кам'янським Подільці побувати,
Печеного поросяти,
Куриці з перцем та з шапраном уживати,
А тепер не зумієш ти з нами, козаками, воювати
І житньої соломахи з тузлуком уплітати.
Хіба велю тебе до рук кримському хану дати,
Щоб навчили тебе кримські нагаї сирої кобиліни жувати».¹

Вивчаючи життя і побут запорозьких козаків, А. Кашенко в книзі «Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове» пише: «Крім тетері, соломахи та риби, запорожці вживали ще галушки, юшку від звареної риби, куліш із салом або олією, а іноді, хоч і нечасто, їли баранину, дичину й інше. Все те варили й пекли кухарі на кабицях, що містились у снігах кожного куреня».²

Ось як згадуються деякі національні страви українців у піснях: «щуку-рибу» («А сам пішов до кумоньки щуку-рибу з'їсти»)³, «соломаху» («Дивують ляхи, вражії сини, що ті козаки вживають. Вживають вони щуку-рибаху ще й соломаху з водою»)⁴, «кашу» («Що ти ж мої чаєнята в каші поварили. Та бодай ви, чумаки, солі не набрали»⁵), мучні вироби («Ой виходить Морозиха, руки її в тісті»)⁶.

Деякі страви включені в порівняльні конструкції, щоб точніше і образніше передати те чи інше явище, як наприклад у пісні «Полно, братці, тоскувати — лучче пісню заспівати»:

«Як взяли його на пушку, —
Збили його на галушку».⁷

Найчастіше в думках, історичних та соціально-побутових піснях згадуються такі страви та продукти, з яких вони готуються: горох, пшоно, яйця, мука, жито, пшениця, куліш, сіль, хліб, борщ, сухарі, щука-риба, судак, осетри, соломаха, каша, хліб-сіль (їжа взагалі, або символ гостинності), печене поросся, курниця з перцем та з шафраном, житня соломаха з тузлуком (розсіл для соління)

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 84.

² Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке... — С. 74.

³ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 132.

⁴ Там же. — С. 135.

⁵ Там же. — С. 151.

⁶ Там же. — С. 144.

⁷ Там же. — С. 180.

та ін. Багато з цих страв уже вийшли з нашого повсякденного вжитку, тому хотілося б пояснити деякі з них:

путря — страва з ячної крупи й солодкого квасу;

пенцак — каша з цілої перлової крупи;

зубці — страва з очищених зерен ячменю, зварених або підсмажених;

лемішка — страва з густо запареного борошна, звичайно гречаного;

соломаха (саламаха) — рідка страва, приготовлена із завареного на воді борошна (переважно гречаного);

малай — вид хліба з кукурудзи, гороху або проса;

мамалига — густа каша з кукурудзяного борошна;

толокно — борошно із підсушеного і трохи підсмаженого зерна вівеа, а також товчена суха риба і т. ін.;

кулеша — страва з кукурудзяного борошна;

пампуша — невелика кругла булочка з пшеничного, житнього або гречаного борошна;

гречаник — хлібний виріб з гречаного борошна;

книш — вид білого хліба з загорнутими всередину краями та змазаного салом або олією.¹

Часто у вищезгаданих жанрах називаються різні напої: мед, вино, пиво, горівочка, дорогі напитки, оковита горівка, солодкий мед, «гербату пити», курена горілка, мед-вино, мед-горівка та ін. Ось як, наприклад, про козацькі напої говориться у думі «Хмельницький та Барабаш»:

«Кумом до себе гетьмана молодого Барабаша зазивав,

А ще дорогими напитками його вітав...

Отоді-то Хмельницький на кума свого Барабаша

Велике пересердіє має,

Ще кращими напитками вітає».²

У думі вони лише характеризуються за вартістю «дорогими» і якістю «кращими». А в думі «Козак нетяга Фесько Ганжа Андибер» згадуються конкретні напої:

«Меду та оковитої горілки попивати...

По цебру меду, оковитої горілки постановляли».³

¹ Див.: И. Р. Выхованец, Е. А. Карпиловская, Н. Ф. Клименко. Изучаем украинский язык /Расширенный курс. Самоучитель. — К.: Либідь, 1993. — С. 56.

² Українські народні думи та історичні пісні. — К.: Веселка, 1990. — С. 76—77.

³ Там же. — С. 66.

Те, що основними козацькими міцними напоями були мед і оковита горілка, підтверджує й інша дума «Хвесько Ганжа Андибер»:

«До погребя отходила,
Меду та оковитої горілки вточила.
По кабаку походжає,
Кватиру отчиняє».¹

Слід зазначити, що в думі «Хмельницький та Барабаш» знайшли відображення звичаї пред'являти речі-символи, що належать певній особі, і які символізують повну довіру тій людині, яка їх представляє. Саме цим звичаєм скористався Богдан Хмельницький, щоб добути грамоти, що сховав Барабаш:

«Отоді-то Хмельницький добре дбав,
Із правої руки, із мезинного пальця
Щирозлотний перстень ізняв,
Із лівої кишені ключі виймав,
З-під пояса шовковий платок висмикав».²

З цього приводу дослідник українського народного епосу Борис Кирдан писав: «У думі «Хмельницький та Барабаш» дружина Барабаша, враховуючи звичаєвий порядок, не може проявити непослух чоловікові, не довіряти словам слуги Хмельницького у неї немає ніяких підстав: ключі, золотий перстень з пальця і хустка — досить вагомі докази, щоб запідозрити підступність. Разом з тим, виконуючи волю Барабаша, вона не може, та й не хоче своїми власними руками передати слугі Хмельницького королевські листи і тільки вказує, де вони сховані».³

У думі «Смерть козака бандуриста» називається найулюбленіший на Україні музичний інструмент, що став символом України, козацтва, всього українського народу, його кращих співців — виразників дум і прагнень трудящих та козацтва:

«Та на бандуру грєе-виграває».⁴

В одному з варіантів згадуються й інші речі, що постійно подорожують з козаком-бандуристом. Вони як художні деталі вказують на бідність народного співця, його приреченість на голодну смерть, драматизують сцену смерті козака-бандуриста в степу:

«Тільки осталася козакові бандура подорожня
Та в глибокій кишені тютюну півпапушки,
Та люлька-бурулька».⁵

¹ Розлилися круті бережечки. — К., 1976. — С. 73.

² Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 77.

³ Кирдан Б. П. Украинский народный эпос. — М.: Наука, 1965. — С. 23—24.

⁴ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 71.

⁵ Народні думи. — К., 1986. — С. 90.

У думах, історичних та соціально-побутових піснях називаються і різні види посуду: мідні казани, кубок, відро, ніж, миски сребряні, ложечки золоті, цебро, горшок, полоник, шклянка, коновка (дерев'яний посуд місткістю близько одного літра); музичних інструментів: бубни, бандура, кобза; домашні птахи та тварини: волики, кінь, свині, товар (воли, корови, вівці), качка, півень, кури, собака, кішка та ін. Ось як про це говориться у ряді пісень:

«На бистрому на озері
Геть плавала качка...»¹
А в Палія на причілку
Крикнув півень: «Ку-ку-ріку!»²
Чому, кури, не поете...³
Буду воли завертати, чумака благати!⁴
Треба мому кониченьку овса й сіна дати!⁵

Називаються у думах, історичних та соціально-побутових піснях різні знаряддя праці: плужочок, яремце, істичок, лопата, ціпи, граблі; домашні справи: рученьками кужіль прясти, ноженьками колисати, пряти тонкі нитки, хату вимітати, дітей доглядати, порядок давати, до смерті годувати, до життя доглядати; збіжжя: сіно, овес, пшениченьки ярі, пшениця озимая; огорожа: плетені тини, побиті кілочки, ні кола, ні двора (без огорожі), ритуальні дії та предмети: домовина, ударили в дзвони, заграли музики, виконали ямку; розваги: пили-гуляли, козак пляше, на коні грає; різні предмети: тютюн та люлька, торба, наділок (піхва для шаблі), малахай, канчук, нагайка, бунчук (мистецьки оздоблена коротка палиця з потовщенням на одному кінці та з кінським хвостом, в давнину — знак військової влади); одиниці виміру: кварта горілки, семи п'ятей од запалів, жмачок сіна, коп'як сіна, півчвартаста (триста п'ятдесят), сажень, семикопний; знаряддя кари: кайдани, сира сировиня.

Всі ці побутові деталі в сукупності створюють передачі місцевого етнічного колориту і виступають яскравим ілюстративним матеріалом для характеристики побуту в певний історичний період. Крім того, деякі з побутових деталей вводяться в певні художньо-образні конструкції і стали набутком образної свідомості українців («як взяли його на пушку, — збили його на галушку»). А елементи вбрання часом у поетичному контексті висту-

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — С. 153.

² Там же. — С. 148.

³ Там же. — С. 120.

⁴ Там же. — С. 150.

⁵ Там же. — С. 117.

пають як конкретний вияв визиску та експлуатації знедолених і бідних: «У нашого Галагана вишивана хустка — буде в наших Озерянах не дна хата пустака!», або «Оце тобі, Мар'яно, за шиті мережки, за тонкії нитки, не то прями жінки наші, прями малі дітки». У піснях історичних та соціально-побутових, як бачимо, згадуються і домашні промисли на Україні, ще одним підтвердженням можуть бути рядки з пісні «Весна красна наступає, із стріх вода капле»:

«Піди, піди, моя мати, у Суми до торгу,
Купи, купи, моя мати, за три копи голку,
За другого золотого — червоного шовку,
За третього рублевика — мальовані п'яльця:
Я вишию, вималюю чумакові рукавця».
Шовком шила, шовком шила, золотом рубила, —
Задля того чумаченька, що вірно любила».¹

Думи, історичні та соціально-побутові пісні трансформували через віки і зберегли інформацію про побут українців у певну історичну епоху. Зібраний і досліджений нами матеріал може сприяти поживленню навчально-виховного процесу у школі, збагатить навчальний матеріал цікавою пізнавальною інформацією, сприятиме формуванню почуття національної самосвідомості школярів, гордості за свій народ, його історію і культуру. Ми переконані, що тільки покоління, сформоване на моральних та культурних надбаннях предків, зможе утверджувати нову духовність, продовжувати і розвивати культурно-історичні традиції, забезпечувати вічність і безсмертя народу.

¹ Соціально-побутові пісні, с. 83.

НАРОДНА ЗВИЧАЄВІСТЬ У ІСТОРИЧНИХ ПІСНЯХ ТА ДУМАХ

Видатною рисою усної поезії українського народу є історизм. З цього приводу О. Апанович зазначав, що епос — це історія, художньо викладена самим народом.¹ Високий рівень традиційної звичаєвості споконвіків охоплював на Україні усі сфери родинного і суспільного життя. Витворені до потреб часу духовні обрядоформи регулювали і контролювали весь спектр людських взаємин. Українців упродовж століть, — зазначає В. Скуратівський, — гуртували і єднали народні звичаєві традиції. Саме вони допомогли не тільки зберегти національну своєрідність, але й самовідновитися. Чи не першим на це звернув увагу наш великий пророк — Тарас Шевченко, коли писав слова:

Чи ти рано до схід-сонця
Богу не молилась?
Чи ти діточок непевних
Звичаю не вчила?

Вчити звичаїв. Ось той загадковий ключ, за допомогою якого ми можемо розгадати феномен української нації.

Що ж таке звичай?

Найлаконічнішим щодо поняття «звичай» є на сьогодні словник Грінченка: «Звичай — 1. Обычай, обыкновеніе. 2. Прилічье. 3. Нравъ».² Короткий тлумачний словник української мови дає таке визначення поняття «звичай»: «Звичай» — 1. Загальноприйнятий порядок, традиційно встановлені правила суспільної поведінки. 2. Манера поведінки, прийнятий спосіб дії».³

«Толковый словарь русского языка» Ушакова теж дає тлумачення поняття «звичай», але дорівниє його до поняття «звичка»: «Звичай — загальноприйнятий, усталений, традиційний порядок, що вкорінився у побуті того чи іншого класу з давніх пір.

¹ Див.: Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків. — К.: Дніпро, 1991. — С. 218—219.

² Словарь украинского языка /за ред. Б. Д. Грінченка. — К., 1908. — С. 130.

³ Короткий тлумачний словник української мови. — К., 1978. — С. 89.

Або Звичка, звичний спосіб дії».¹ У зв'язку з цим виникла потреба звернутися до філософського словника, який розглядає поняття «звичка» досить розгорнуто: «Звичка — особлива форма поведінки людини, яка виявляється у схильності до повторення однотипних дій у подібних ситуаціях. Психологічною особливістю звичних дій є те, що внаслідок багаторазового повторення вони поступово автоматизуються, відбуваються майже механічно, без роздумів і волевого напруження (хоч і за участю свідомості). Звички дають можливість економити психонервову енергію, полегшують і спрощують виконання часто повторюваних дій. Фізіологічною основою звичок є утворення в корі головного мозку стійкої системи нервових зв'язків — динамічного стереотипу. Звички є елементом моральних відносин, одним із способів регулювання поведінки людей».² Найповніше визначення поняття звичай теж дає «Філософський словник» за редакцією В. І. Шинкарука. Саме від цього визначення ми і відштовхувались, досліджуючи тексти українських народних дум, історичних пісень. «Звичаї — стандартизовані норми поведінки, яких дотримується велика кількість людей за певних обставин в силу усталеної звички і які зберігаються в незмінному вигляді протягом тривалого історичного періоду. Звичаї відображають моральний досвід, що історично склався і переходить від покоління до покоління. На відміну від моральних норм звичаї характеризують не спосіб дотримання суспільної дисципліни (тобто не моральні вимоги), а зміст поведінки людей, притаманної даному суспільству, соціальній спільності. Оскільки різними є буття класів, соціальних верств, їхнє місце в системі суспільного виробництва, їхній рівень культури, різними є і звичаї. На відміну від норм поведінки, які завжди спрямовані на здійснення тих чи інших моральних цілей, звичаї мають більш описовий характер. Фіксуючи ті норми поведінки людей, що мають місце лише в даному суспільстві (соціальній системі) звичаї неофіційно «узаконені» громадською думкою. Звичаї, які підтримуються моральними відносинами, називають нравами. Звичаї фіксують елементи прийнятого в суспільстві способу життя, тому формування, закріплення і успадкування їх від покоління до покоління є важливою стороною функціонування суспільства. Звичаї виконують прогресивну роль доти, доки вони відповідають історичним потребам. Звичаї стають гальмом суспільного розвитку, коли вони культивують віджилий уклад життя».³ Але звичаї

¹ Толковый словарь русского языка / Глав. ред. Б. М. Волин и проф. Д. Н. Ушаков. — Т. 11. — М., 1938. — С. 740.

² Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. — К.: УРЕ, 1973. — С. 159.

³ Філософський славник / В. І. Шинкарук. — К., 1973. — С. 159.

самі по собі не народжуються. «На їх формування роблять вплив кілька факторів, і насамперед природно-географічні. Зручне розташування, сприятливий клімат створили всі умови не тільки для формування характеру та психіки, але й витворення різноманітної обрядової сфери, позначеною особливою поетичністю, а відтак м'яким і лагідним характером етносу. Все це разом узятє, створило тривкий і плідючий ґрунт для духовної культури, за допомогою якої етнос не тільки консолідувався, але і розвивався, примножувався і врешті-решт витворив міцний етнокод нації, без якого жоден народ не спроможний на самоутвердження. Домінуючим чинником феномену української нації, — зазначає далі В. Скуратівський, — є духовна повноцінність, а відтак і потенційність національного самоусвідомлення і самозбереження. Саме ці риси, що переходили з покоління в покоління, допомогли зберегти свій етнокод».¹

Відомо, що історичні пісні та думи склалися звичайно невдовзі після події. Деякі з них явно створені учасниками або свідками подій. Слід мати на увазі, що предметом історичних пісень та дум була тогочасна дійсність, а не далеке минуле. Твори героїчного епосу не зверталися до минулого, а жили сучасним. З плином часу для наступних поколінь змальовані в пісні події і особи ставали історією.

Отже, історичні пісні та думи зберігають у свідомості народу пам'ять про найважливіші події і діяльність відомих осіб. Вони складають поетичний літопис довготривалої героїчної боротьби українського народу за своє існування, за соціальне і національне визволення.²

Цікава в цьому плані думка І. Срезневського: «Випускаючи в світ мою збірку запорізьких пісень і дум, я маю на увазі надати послугу, хоч і маловажливу, не одним любителям народної поезії, але переважно тим, хто зацікавлений знати старовину запорізьку, — побут, мораль, звичаї, подвиги цього народу воїнів...».³

М. І. Костомаров вбачав у народній творчості цінне народознавче джерело. М. І. Костомаров у автобіографії зазначав, що «почав посилено вивчати історії і звернув увагу на те, що в дослідженнях тлумачать про державних діячів, іноді про закони і установи, але здається нехтують життям народних мас. Бідний мужик — землероб-труженик ніби не існує для історії. Вона ні-

¹ Детальніше див.: Скуратівський В. Наш національний феномен // Березня. — 1992. — № 1. — С. 6—11.

² Див.: Поліщук Ф. М. Вивчення усної народної творчості. — К.: 1978. — С. 120.

³ Цит. за: Кирдан Б. П. Собиратели народной поэзии. Из истории украинской фольклористики XIX в. — М., 1974. — С. 88.

чого не говорить про його побут, духовне життя, відчуття, про його радості й печалі. М. Костомаров, за його ж словами, прийшов до переконання, що історію треба вивчати не тільки за літописами і нотатками. І він звернувся до народної творчості. «Перший раз у житті, — писав М. Костомаров, — добув я малоросійські пісні, видані Максимовичем 1827 року, великоросійські пісні Сахарова і взявся читати їх. Мене вразила і захопила непідробна чарівність малоросійської народної поезії; я ніяк і не підозрював, що така витонченість, така глибина і свіжість почуттів були в творах народу, дуже близькою мені і про який я, як побачив, нічого не знав: Малоросійські пісні до того захопили всі мої почуття і уяву, що за який-небудь місяць я уже знав напам'ять збірник Максимовича, потім взявся за інший збірник, його ж (1834 р.), познайомився з історичними думами і ще більше прихилився до поезії цього народу».¹ У 1843 р. М. Костомаров закінчив і опублікував другу магістерську дисертацію — «Про історичне значення російської народної поезії», у якій використав і зібраний ним фольклорний матеріал. Вибір теми дисертації для М. Костомарова був не випадковим. «Предмет цей, — писав він, — був давно вже близьким моему серцю; уже кілька років я записував народні пісні, їх у мене накопичилось достатньо. Тепер то я передбачав провести мою заповітну думку про вивчення історії на основі народних пам'яток і знайомства з народом, його повір'ями, звичаями і засобами вираження думок і почуттів». Дослідження Костомарова було першою працею, в якій, за визначенням автора розглядалось, «як народ висловив у своїх творах своє власне ставлення, життя»: духовне, історичне суспільне.

Історичні пісні та думи завжди були пов'язані з громадським життям народу, з епохальними подіями, відображали національну свідомість українців, їх ідеали, мрії, прагнення, звичаї та побут. Вони виникли і розквітали за часів козацтва, тому найповніше в них знайшли відображення козацьких звичаїв.

Найвагоміший козацький звичай — вірність, відданість батьківщині. Це знайшло втілення у «Пісні про Байду», у його єдиноборстві з турецьким царем, що хоче схилити Байду до зради батьківщини, навіть пропонує поріднитися з ним, аби тільки зробити його своїм спільником. Але Байда вірний своєму народові, він з презирством відкидає ганебні пропозиції, воліє краще вмерти, ніж стати зрадником.

Байда, перемагаючи страшні муки, помщається царській родині:

«Ой як стрілив — царя вцілів,

¹ Автобіографія Н. И. Костомарова. Цит. за Кирдан Б. П. Собирання народної поезії. — М., 1974. — С. 183—184.

А царицю — в потилицю;
Його доньку — в голівоньку.
«Отто ж тобі, царю,
За Байдину кару!»

Картина розправи вже приреченого на смерть Байди з своїми ворогами приводить до висновку: доки серце б'ється в грудях, треба шукати і знаходити засоби боротьби з ворогом. У пісні стверджується думка, що ніколи загарбники не зможуть поневолити народ, який відстоює свою волю і незалежність.¹

Наскрізним для історичних пісень є мотив відданості рідному краю. Відзначаючи цю провідну рису історичних пісень, Михайло Стельмах у вступному слові до збірки «Народні перлини» писав: «З величезною художньою силою в цих піснях відтворено й історичні постаті, образи простих воїнів, які шаблею, списом і серцем боронять рідну землю. Пригадаймо хоча б пісню про Морозенка, в якого ординці живцем вирвали серце. Вже мертвий Морозенко стоїть на Савур-могили і дивиться на свою Україну. Ця пісня і є своєрідним заповітом мужності й вірності рідній землі».²

В тяжкі хвилини козаки припадали до землі, щоб набратися в неї сили та наснаги, торбинку з рідною землею вішали собі на груди, щоб надихала на бойові подвиги, щоб зігрівала серце, а як загине козак, щоб грудка рідної землі першою лягла йому на груди.

Був ще й такий козацький звичай — насипати землі в чоботи, щоб вороги та зрадники намірів козацьких не розпізнали:

«Візьмемо своєї землі
В чоботи під ноги,
А щоб не знав та пан Сава
Нашої підмови».³

Був ще один звичай — прославляти вдалі козацькі походи, козаків:

«Була Варна здавна славна —
Славнішії козаченьки!»⁴

Славиться козацьке військо і конкретні історичні особи:

«Ой Морозе, Морозенку,
Ти преславний козаче!
За тобою вся Україна
Тяжко-важко плаче!»⁵

¹ Поліщук Ф. М. Вивчення усної народної творчості. — К., 1978. — С. 55.

² Народні перлини. — К.: Дніпро, 1971. — С. 5—7.

³ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 170.

⁴ Там же. — С. 123.

⁵ Там же. — С. 144.

А в пісні «Гей, та то ж не грім в степу гуркотає» є такі слова: «Гей, Сірко, Сірко, ти славний із славних».¹

Слід однак зазначити, що славословія у думках подаються більш розгорнуто, патетично, ніж у історичних піснях.

Основний життєвий принцип козаків — жити на волі. Неволя для козака ототожнюється зі смертю:

«Ох тяжко козакові
В неволі сидіти,
Тяжко бути в окові —
Ліпше йому і не жити».²

Ще одним провідним козацьким звичаєм було відомщати за скривджених, вбитих та померлих, полонених... Цей звичай знайшов відображення у історичній пісні «Повішено в П'ятигорах козаченьків много»:

«Ей, котрі козаченьки будуть в світі жити,
Не забудьте козацької смерті відомстити!»³

Співзвучні з цими рядками рядки з пісні «Зажурилась Україна, бо нічим прожити»:

«Ой ти станеш з шабелькою,
А я з кулаками,
Ой щоб слава не пропала
Проміж козаками».⁴

Неабияке місце в козацькій звичаєвості займає звичай шанувати козаків. Найяскравіше він відобразився у історичній пісні «Темна хмара наступила, став дощик іти», у якій є такі рядки:

«Пішов багач, пішов дукач
І не оглядавсь. —
Десятому заповідав,
Щоб не насміхавсь».⁵

Ця історична пісня відобразила часи соціального розшарування серед козацтва.

У козаків був звичай — зневажливо ставитися до ворога. Яскравий приклад маємо у пісні «По тім боці огні горять»:

«Іде ляшок улицею, шабельку стискає,
Навстріч його козак іде, шапки не здійсмає.
Кинувсь ляшок до канчука, а козак до дрюка,
Із-за цього лиха-шпунти схватилися бунти».⁶

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 147.

² Там же. — С. 169.

³ Там же. — С. 155.

⁴ Там же. — С. 115.

⁵ Там же. — С. 127.

⁶ Там же. — С. 151.

Одним з провідних звичаїв козаків є звичай карати зрадників. Він знайшов відображення у історичній пісні «Ой був в Січі старий козак»:

«Так був покараний Сава Чалий,
Що перекинувся у панський табір.
Не схотів же той Сава
Козакам служити,
Відклонився до ляшеньків
В Польщу паном жити;
Та схотів же та той Сава
Слави залучити,
Став козаків-запорожців
По степах ловити».¹

Дослідник народної словесності Філарет Колесса писав про історичні пісні, що в них «козак і кінь виступають як вірна пара товаришів: козак розмовляє з конем про свої нічліги та воєнні пригоди; умираючи на полі битви, козак посилає коня із звісткою до родини.

Улюбленою темою козацьких пісень є прощання козака з родиною, найчастіше з матір'ю та сестрами; на питання, коли він повернеться, відповідає, звичайно, алегорією (образовим висловленням думки) про сіяння піску на камені».²

Прикладом того, що кінь і козак — вірні товариші, є рядки з пісні «Годі, коню, в стайні спати»:

«Годі, коню, в стайні спати,
Пора ляхів налякати!»³

Козак завжди є нерозлучним з конем, вони всюди разом у бою і відпочинку:

«Сідлай, хлопку, сідлай, малий,
Сідлай коня вороного,
А під мене сідлай, хлопку,
Та старого гнідого!»⁴

Для козаків основне — здобувати славу, берегти святість прапорів:

«Гей, щоб наша червона китайка,
Гей, гей не злиняла,
Та щоб наша козацькая слава,
Гей гей не пропала!»⁵

¹ Розлилися круті бережечки. — К., 1976. — С. 94.

² Колесса Ф. Українська народна словесність. — Едмонтон, 1983. — С. 91.

³ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 147.

⁴ Там же. — С. 174.

⁵ Розлилися круті бережечки. — С. 128.

Слід зазначити, що козаки обов'язково мали при собі певні речі, які фактично стали ознаками козаків: перш за все, це — шабля:

«Бери шаблю гостру, довгу
Та йди воювати».¹

Ці рядки співзвучні з рядками з історичної пісні «Ой з-за гори високої»:

«Держи собі шабелечку
Та під опанчею!»²

Іншим козацьким атрибутом була люлька:

Люлька в зубах зашкварчала,
Шабля в ножнах забренчала —
Шабля різанину чує,
Люлька пожари віщує».³

Постійно зайнятий війною, постійно женучись за ворогом, постійно зазнаючи різних випадковостей, запорожець, звичайно, не міг, навіть, думати про мирне, родинне життя:

«Мені з жінкою не водиться,
А тютюн та люлька
Козаку в дорозі знадобиться!»⁴

Люлька в козака служила не тільки зняряддям для куріння, а була предметом гордості та навіть символом козацької честі. То ж не даремно Микола Гоголь, змальовуючи козака-лицаря Тараса Бульбу, кульмінаційний момент свого оповідання завершує люлькою: «Стій! — випала люлька з тютюном; не хочу, щоб і люлька попала в руки вражим ляхам! І схилився старий отаман і почав шукати свою люльку з тютюном, свою нерозлучну товаришку на морі, на горах і долах, і вдома». Так сказав Тарас Бульба вириваючись з польського оточення, і через цю ж люльку потрапив до ворожого полону.

У своїй поемі «Гайдамаки» наш великий поет Тарас Шевченко, змальовуючи пожарище в Лисянці, подає такий образ:

...кругом засвітило:
Ото Гонта з Залізником
Люльки закурили!
Страшно, страшно закурили!
І в пеклі не вміють отак курити...

¹ Розлилися круті бережечки. — К., 1976. — С. 115.

² Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 131.

³ Там же. — С. 148.

⁴ Там же. — С. 147.

Наш сучасник І. Драч теж присвятив козацькій люльці свій поетичний твір «Балада про люльку», де також описує цей козацький атрибут.

Один з найкращих знавців старовини Дмитро Яворницький писав колись, що запорожці знали два види люльок: коротенькі люльки, що їх козаки називали «носогрійками» і люльки-«обчиськи» чи інакше люльки товариські з чубуками в три аршини довжини. «Очиські» люльки вживалися запорожцями за часів спокою або на довгих стоянках, коли козаки могли спокійно собі лежати десь у вільному степу біля вогнища, розповідати цілі епопеї своїх пригод та розкурювати люльки з довжелезними чубуками. У походах козаки курили з носогрійок, бо ці люльки зручніші в дорозі і менше втрачають тютюну.

Про люльку згадується в народних приповідках: «Посідаймо на пеньки та закуримо люльки, щоб горілка пиласть і вдома жінка не журилась!».

Козацькі звичаї посідають одне з чільних місць і у образно-смісловій системі українських народних дум. Найпершим з них, на нашу думку, слід назвати звичай *к о з а к у в а т и*, який не має аналогів у інших народів. «Вважати парубком або «козаком» означало привселюдне визнання зрілості юнака, його повноцінність і високий статус. Мають рацію ті дослідники традиційної звичаєвості, які пов'язують посвяту в парубоцтво як своєрідні форми військових об'єднань та виховання майбутнього лицарства, що бере початок ще з княжих родоводів».¹

Нестримне прагнення юнака козакувати яскраво постає в думі «Івась Удовиченко, Коновченко»:

«Хоч я, — каже, — буду, мати,
Козаків на хліб, на сіль зятягати, —
Будуть мені козаки прозваніє прикладати,
Гречкосієм, полежаєм називати,
Не хочеться мені, мати,
По ріллі спотикати,
За плугом спини ламати,
Жовтого саф'яна каляти,
Червоного едемана пилом набивати, —
Хочеться, мати,
Піти на долину Черкень погуляти,
Звичаю козацького набрати,
Слави, рицарства дістати,
За віру християнську одностаино стати».²

¹ Сукартівський В. Наш національний феномен // Березина. — 1992. — № 1. — С. 9.

² Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 98.

У цій думі ми спостерігаємо зіткнення двох звичаїв — громадського і родинного. З одного боку, Івась хоче виконати свій громадський обов'язок — козакувати, бути славним лицарем України, зазнати слави захисника Вітчизни, а з іншого боку, він нехтує звичаєм сина-одинака, та ще й вдовиченка — доглядати стару матір, бути їй опорою, годувальником. Прагнення козакувати перемагає над синівським обов'язком, штовхає на порушення звичаєвих традицій, тому він вирушає козакувати потайки, без материнського благословіння, пішим-піхотинцем, бо мати не згодилася спродати останнє, щоб купити йому коня:

«Він саблю булатную у руки бере,
Пищаль семип'ядную на плече кладе,
За військом пішком іде...»¹

Як бачимо, у козаків був звичай: хто прагне козакувати, той повинен сам себе забезпечити одягом, зброєю, конем.

Козаки були озброєні шаблями і списами, а також вогнепальною зброєю — мушкетами, пістолями, самопалами, рушницями. Запорожців називали «рушничним військом». Крім того, у козаків були також келепи — «бойові молотки, якірці та рогульки, що застосовувалися проти ворожої кінноти. Відомо, що вони використовували запалювальні ракети ще на початку XVI ст. Зброю та бойові припаси (порох, кулі) запорожці виробляли самі або ж захоплювали в бою. Окрім зброї і належної амуніції, кожен вояк повинен був мати сокиру, косу, лопату, шнури і таке інше, щоб насипати вали й будувати укріплення, а також зв'язувати вози в табір. У першій половині XVII ст. запорозьке козацтво піднялося до рівня кращих європейських армій, а своєю активною, наступальною ініціативною стратегією і маневреною тактикою перевершувало феодалні армії Європи, що послідовно додержувалися стратегії позиційної оборонної війни.²

Сила запорожців полягала не в кількості їх: її треба шукати в організації війська. Кожен статечний запорожець мав свого джуру. Після татарського наскоку на Україну в селах і в містах лишилися тисячі посиротілих дітей. Козаки, жаліючи бідолах, брали чимало хлопців із собою на Січ і віддавали в науку до курінних кабиць. Допомагаючи кухарям, діти-приймаки за кілька літ навчались запорозьких звичаїв, переслуховували від захожих кобзарів усі думи й пісні та ставали свідомими синами України та Війська Запорізького.³

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 99.

² Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків. — К., Дніпро, 1991. — С. 12—13.

³ Каченко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. — Дніпропетровськ: Січ, 1991. — С. 72—75.

Не випадково у думі «Козак Голота» є такі рядки:

«А ще ж ти між козаками не бував,
Козацької каші не їдав
І козацьких звичаїв не знаєш».¹

Вводити жінку в Січ, хоч би й рідну матір, заборонялося під загрозою смертної кари. Це зумовлювалося надзвичайно тяжкими й небезпечними умовами життя на Запоріжжі, де все було підпорядковано вимогам постійної війни.² Доводилося жити під вільним небом та ховатися від ворогів у печерах та очеретах. Там, де доводилось жити, не було місця жіноцтву, і через те в запорожців одразу склався звичай — не пускати жінок на Січ. Цей звичай із часом не тільки не викоринився — навіть поширився, а саме: щоб запорожці дбали лише про своє січове товариство, про «матір Січ» і про рідний край — «неньку Україну», а не про власний рід і сім'ю, — їм зовсім заборонялося мати жінок і взагалі єднатися з жіноцтвом. Так що коли до січовиків хотів пристати хтось із одружених козаків, то мусив мовчати про своє одруження і навіть забувати про сім'ю.³ В одній з козацьких пісень є фраза, яка стала крилатою і фактично окреслювала сутність козацького життя:

Ой Січ — мати,
Ой Січ — мати,
А Великий Луг — батько;
Гей, що в Лузі заробити,
Та у Січі пропити!

Запорозькі звичаї, як твердить А. Кащенко, не вимагали ні від кого з товариства залишатися січовиком назавжди. Навпаки, кожен козак повсякчас міг вільно покинути Запорозжя так, як він і прийшов сюди, із того дня йому вільно було і взяти шлюб. Не заборонялося запорожцям після того, як вони випишуться з куреня, побратися з жінкою і сісти на господарство своїм зимівником десь у захищеному куточку того ж Запорозжя. Тільки й усього, що такий запорожець уже не мав права брати участь у військових радах. Проте за козацьким звичаєм це годилося робити тільки підстаркуватим запорожцям або локаліченим, які не здатні були до бою, одружуватися ж замолоду вважали ганьбою для козака.⁴

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 36.

² Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків. — С. 11.

³ Кащенко А. Оповідання про славне військо Запорозьке низове. — С. 61—62.

⁴ Там же. — С. 62.

У XVI та XVII століттях мало хто із козаків доживав до старості — всі гинули в боях або під час походів; коли ж кого минала ворожа куля чи шабля, то такий козак, відчувши свою неміч, несподівано зникав із Січі невідомо куди. Здебільшого похилі запорожці ховалися в захисні кутки запорозьких земель ідесь у байраках, між дубами та скелями, довбали собі печери, викопували криниці й жили там, плекаючи бджіл та рятуючи свої душі в постах та молитвах.

В Україні було цілком природним, що молодий хлопець повинен козакувати, виконувати перш за все обов'язки мужа-воїна, а потім вже продовжувача роду.

Власністю запорожця були тільки кінь, зброя, одяг і гроші, а згодом тільки запорозька старшина стала заводити свої маєтки.¹

У думі «Про Сулиму, Павлюка ще й Яцька Остряницю» досить зневажливо оцінюється козацька старшина, що своїми зловживаннями та підступними діями поглиблювала соціальне розшарування серед козацтва:

«То не хмари з буйним вітром
З Дніпра налягають —
То Павлюк та Остряниця
Ляхів обступають.
Силу ж панів перебила
Голота бурлацька,
Та не хтіла в одно стати
Старшина козацька.
Звеселився пан Потоцький
Про таку нагоду,
Під Кумейками в неділю
Напав на голоту.
Ой, превражі пани-ляхи,
Що ж ви наробили?
Скільки ж бідних запорожців
Ви з світу згубили».²

З глибоким сумом у душі говориться, що через дуків-срібляників та ляхів стало нестерпно жити на Україні:

«Зажурились запорожці,
Що нема їм волі
Ні на Дніпрі,
Ні на Росі,
Ні в чистому полі».³

¹ Каченко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. — С. 64.

² Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 73.

³ Там же. — С. 72.

Для бідного садинокого запорожця, що часто тинявся безлюдними місцями, не маючи можливості протягом багатьох днів промовити до когось слівце, справжньою подругою, вірною дружиною. котрій він ввіряв свої думки, котрою проганяв свою тугу, була кобза:

«Струни мої золоті,
Заграйте мені стиха,
Нехай козак нетяжище
Позабуде лихо».

Якою дорогою була кобза запорізькому козакові, видно з думи, де запорожець, умираючи, один у дикому степу від «безвихіддя і безхлібб'я» у найостанніші хвилини свого життя звертається до кобзи, називаючи її «дружиною вірною, бандурою мальованою» і в страшному горі запитує її:

«А де ж мені тебе діти?
А чи у чистому полі спалити?
І попілець по вітру пустити?
А чи на могилі положити?
А будуть буйні вітри по степу пролітати,
Твої струни зачіпати
І жалісно вигравати.
І будуть козаки подорожні проїжджати,
І твій голос зачувати,
І до могили будуть привертати...»¹

Культ героїзму й лицарства, що був властивий українцям, викликав захоплення у багатьох чужинців. Як ми знаємо, козаки практично не здавалися в полон ворогові, воювали до останнього подиху життя.²

Як зазначає А. Кашенко у книзі «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове»: «Великі бої запорожці розпочинали не враз. Щоб краще розгледіти ворожий стан, вони вислали охочих товаришів на герць, а ті викликали богатирів битися один на один. Роздратовані вороги здебільшого люто кидалися на козацький табір, а тут їх зустрічали такою «залізною kwasолею» (тобто кулями), що все поле навкруги вкривав ворог трупом. За козацькими звичаями смерть на ліжку вважалася ганьбою, навіть божою карою за гріхи, і через те в бойовищі запорожець не уникав смерті, а йшов їй назустріч».³

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 72.

² Див.: Скуратівський В. Наш національний феномен // Берегиня. — 1992. — № 1. — С. 8.

³ Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке... — С. 71.

У думках «неписана історія українського народу, героїчні й трагічні її сторінки, причому не переказані з літописною безпристрасністю, а виспівані емоційно, піднесено, схвалюючи «козацькі звичаї» безкорисливих і мужніх Голоти, Нетяги та інших героїв, які самі «ні города, ні села не займають», але нападники дають нищівну відсіч, бо так велить справедливість:

Нетяга каже:
Татарине старий,
Не буду я злий такий на тебе,
Як ти на мене.
Як ти мене хотів брати,
До Килії мя проводити,
Хотів червоні за мене шликами брати.
А тепер, татарине, жарту козацького не знаєш.
Та із коня ся валяєш,
Нічому ся не спротивляєш...»¹

Аналогічні рядки є і у думі «Козак Голота». З блискучою хуждожною довершеністю розкривається тут образ захисника рідного краю, образ простого воїна, який «не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота». З яким прекрасним доброзичливим гумором описано одяг бідного козака, представника народу. І дарма, що на козакові всі «три семирязі лихії», а шапка-бирка «зверху дирка, травою пошита, вітром підбита», він не зазіхає на чужі багатства, він ні города, ні села, ні людей не займає.² Перш ніж вступити у двобій, козак Голота, за козацьким звичаєм, з'ясовує наміри чужоземця:

«То козак Голота добре козацький звичай знає, —
Ой на татарина скрива поглядає,
Каже: «Татарине, татарине!
На віщо ж ти важиш:
Чи на мою ясеньку зброю,
Чи на мого коня вороного,
Чи на мене, козака молодого?»³

Збірний образ козака Голоти, що «не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота», уособлює кращі риси захисника народу і показаний не описово, а в дії, у зіткненні з віроломним, жадібним і «на розум небагатим» татариніом. Він завжди готовий дати гід-

¹ Шумада Н. С. Думи // Закувала зозуленька: Антологія української народної творчості. — К., 1989. — С. 119.

² Стельмах М. П. Вступне слово // Думи: історико-героїчний цикл. — К.: Дніпро, 1982. — С. 6.

³ Розлилися круті бережечки. — К., 1976. — С. 50.

ну відсіч загарбникам. Козацький звичай вимагає бути хоробрим, мужнім, відважним, вправним у бою. У думі «Івась Удовиченко, Коновченко» в центрі уваги постає образ звичайного селянського парубка, який не може миритися з тим, що вороги напали на рідну землю, він добровільно йде до війська. Хоробрістю Івась не поступається бувалим воїнам. Полковник Филоненко так оцінює його бойову вправність:

«... ти, бачу, за плугом походжав,
Всі звичай козацької собирав».¹

Життя запорізьких козаків зумовлювалося самим їхнім війським ладом: товариство вимагало від кожного козака добро суспільності ставити вище особистого добра; через це воєнну здобич козаки ділили між усіма членами товариства порівну, нерухоме майно козаків було власністю всього війська. Підтвердженням цьому є рядки з думи «Отаман Матяш старий»:

«Серебро і злото турецьке од них забирали,
До города Січі швиденько поспішали,
В городі Січі безпечно себе мали,
Серебро і злото турецьке между собою розділяли».²

Аналогічні рядки є і в думі «Іван Богуславець»:

«Серебро-злато, дорогую одежку забирали,
В городі Січі сокровища турецької розділяли...»³

Повернувшись із походу, запорожці ділили здобич; одібравши кожен свою частину, вони починали гуляти. Козаки наче квапилися розтринькати все те, що їм припало, ніби навмисне виставляли всім на очі своє нехтування грішми та всяким добром. У перші дні після походу на січовому базарі невгаваючи грали музики, горілка виставлялася повними кувхами і козаки вибивали гопака так, що курява підіймалася вище куренів. Гульня тривала кілька днів із ранку до пізньої ночі, доки стомлені запорожці не валилися на землю й засинали, хто де впав.⁴ Підтвердженням цьому є рядки з думи «Козак нетяга»:

«Що маю здобичі
з військом козацьким пропивати».⁵

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К.: 1990. — С. 102.

² Там же. — С. 65.

³ Народні думи. — К., 1986. — С. 43—44.

⁴ Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке... — С. 72—75.

⁵ Народні думи. — К., 1986. — С. 20.

Коли гулятяї пропивали своє добро, січове життя починало наближатися до звичайного буденного. За спокійного часу на Січі пили мало й січове життя складалося по іншому.¹ А. Кашенко зазначав, що всякий козак усю здобич, окрім зброї, мав скласти докупи, і вже на Січі військова рада розподіляла те збіжжя. Звичайно, не менше, як половина її йшла на церкви й монастирі, і тільки решту розподіляли тут між товариством, однаково на всіх: і на тих, що були в поході, й на тих, що ходили на лови або доглядали Січ. Виняток становила лише ручна зброя — вона не ділилася, а залишалася власністю того, хто її здобув.² Підтвердженням цьому можуть бути рядки з думи «Самійло Кішка»:

«А срібло-злото — на три часті паювали:
Першу часть брали, на церкви накладали...
А другу часть поміж собою паювали;
А третю часть брали,
Очеретами сідали,
Пили да гуляли».³

А ось як про це говорить у думі «Розмова Дніпра з Дунаєм»:

«У стародавній Січі очертою сідали,
Сребло і злато турецьке на три часті паювали,
Мед і оковиту горілку подпивали».⁴

«Козацьким скарбом», як зазначається в думі «Самійло Кішка», будували церкви:

«...святого Межигорського спаса,
...Трахтемирівський монастир,
...святу Січову покрову...»⁵

Одним з козацьких звичаїв було питати того, хто хотів служити у Війську Запорізькому:

«— А в бога віруєш?
— Вірую, — відповідав гість.
— Перехрестись!»

Коли той хрестився, то це було певним доказом, що він хрещений, і його брали в Січ. Те, хто він, навіть якої нації, нікого не цікавило. Розмова по-українському вважалася ознакою рідного народу, а до того, якого ти походження чи з якого громадсько-

¹ Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке... — С. 72—75.

² Там же. — С. 65.

³ Українські народні думи та історичні пісні. К., 1990. — С. 56.

⁴ Народні думи. — К., 1986. — С. 90.

⁵ Розлилися круті бережечки. — К., 1976. — С. 61.

то стану, ставилися байдуже, бо на Запоріжжі всі були однакові й рівні.¹ Причому віра християнська у запорізьких козаків ототожнювалася з рідним народом, батьківщиною. Яскравим прикладом можуть бути рядки з думи «Самійло Кішка»:

«Бодай же ти того не дїждав,
Щоб я віру християнську під нозі топтав!
Хоч буду до смерті біду да неволю приймати,
А буду в землі козацькій голову християнську покладати».²

А в думі «Невольницький плач» козаки-невольники, звертаючись до бога, просять його визволити їх:

«З тяжкої неволі турецької,
З каторги бусурманської...
У мир хрещений...
В городи християнські!»³

Вітчизняний фольклорист С. Мишанич у статті-передмові «Українські народні думи» зазначає, що ми можемо спостерігати «неоднозначне трактування у думках взаємин колективу і ватажка. Якщо в думі «Отаман Матяш старий» показано дії героя як зразок для наслідування, то в думі «Вдова Івана Сірка та Сірченки» цей момент переданий інакше: тут дещо безпечний ватажок гине, а козацьке товариство виявляється досвідченішим і розбиває ворога».⁴ У думі «Отаман Матяш старий» виразно постає козацький звичай: отаман повинен піклуватися про своїх козаків, передавати їм свій досвід, навчати:

Козаки, панове-молодці!
Не безпечно ви майте,
Козацьких коней із припона не пускайте,
Сідла козацькії під голови покладайте,
Бо се долина Кайнарська,
Недалече тут земля татарська».⁵

Отаман повинен був шанувати козацьке товариство. І як зазначає А. Кащенко, «у зносінах із сусідніми державами та їхніми урядовцями кошовий не смів нічого вирішувати без згоди всього товариства, коли ж траплялося, що якийсь кошовий на щось таке зваживсь, не спитавши волі ради, то запорожці зараз же били в клепало, сходились на січовий майдан і всією громадою судили

¹ Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке... — С. 62.

² Розлилися круті бережечки. — К., 1976. — С. 55.

³ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 43.

⁴ Народні думи. — К., 1986. — С. 12.

⁵ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 65.

його за те, що порушив «козацькі звичаї». Якщо той не міг виправдатися, то скидали такого кошового з посади, а у надзвичайно важливих випадках то й карали смертю».¹

Крім того у думі «Олексій Попович» акцентується на тому, що козацький ватажок повинен бути зразком для простих козаків:

«Ей, Олексію Поповичу,
Славний лицарю і писарю!
Ти ж святе письмо
То тричі на день читаеш
І нас, простих козаків,
На все добре навчаєш;
Про що ж ти од нас
Гріхів більше маєш?»²

У народній уяві козацький ватажок повинен бути вірним ідеалам свого народу, виявляти товариську вірність та бути готовим на самопожертву за будь-яких умов. Таким чином, відвертим змалювано Олесія Поповича — персонажа з вищезгаданої думи, який вчинивши гріх, кається перед усім товариством і виявляє готовність принести себе в жертву заради спасіння козацького війська:

«Тільки озветься
Олексій Попович,
Гетьман-запорожешь.
«Ей, козаки, панове-молодці!
Добре ви чиніте,
Самого мене, Олексія Поповича возьміте,
До моєї шиї камінь біленький прив'яжіте,
Очі мої козацькі-молодецькі
Червоною китайкою затміте,
У Чорне море
Самого мене спустіте.
То нехай я буду
Своєю головою
Чорне море дарувати,
Ніж я маю
Много війська безневинно
На Чорнім морі погубити,
Ніж я маю много душ,
Вір християнських,
По Чорному морі потопити!»³

¹ Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке... — С. 73.

² Народні думи. — К., 1986. — С. 61.

³ Там же. — С. 61.

Надзвичайно зворушливо в думках оспівано звичай побратимства та бойового братства. З цього приводу А. Кащенко зазначає: Запорожців не лякала небезпека морських походів, бо вони прагнули визволити з неволі своїх ближніх, у всякого ж запорожця був за морем у неволі або брат, або батько, або сестра, або мила наречена, або ширій товариш-побратим, і кожен козак-запорожець охоче нехтував небезпекою і навіть оддавав своє життя за волю родичів і побратимів. Побратимство у них перебувало у великій шані. Багато випадків, коли одшукавши свого побратима в неволі й не маючи коштів, щоб його викупити, віддавався сам на каторгу тим, аби турок випустив його побратима на волю. Кожен господар на це згоджувався, бо йому корисніше було мати свіжого, дужого чоловіка замість кволого, знесиленого невольницьким життям та працею. Бувало й так, що визволений побратим, поживши кілька років на Січі, знову вертався в неволю, щоб заступити на каторзі свого вірного товариша. На знак побратимства запорожці мінялися хрестами з тіла, а далі в них усе було спільне: вони дарували один одному коней, зброю та інші речі. В походах побратими, бувало, не з'їдять один без одного шматка хліба, в боях же вони билися поруч і рятували один одного від смерті або захищали своїм тілом. Побратимство надавало запорожцям великої сили. Воно було однією із таємних причин їхньої непереможності й того, що ворог рідко захоплював січовика в бранці. Коли траплялося, що когось із побратимів хтось кривдив чи ображав, то другий же зараз заступався за нього, якщо ж побратима зрадливо вбивали, то його названий брат, лишившись живим, ставав за нього месником.¹

Прекрасним прикладом бойового братства є отаман Матяш, який визволяє з полону своїх побратимів бойових козаків-небувальців:

«Отаман Матяш старенький на доброго коня сідає,
Шість тисяч турок-яничар побіждає,
Православців-небувальців із полону одбиває...»²

А от у думі «Втеча трьох братів із города Азова»³ показано, що рідні брати, порушуючи козацький звичай, залишають без допомоги меншого брата «пішого-піхотинця», хоча могли б підвезти «у християнські города» і не залишити напризволяще.

З цього приводу фольклорист О. Дей писав: «Багато віків вірними оборонцями вітчизни були козаки, і героїчну біографію козацтва теж виспівував народ у своїх піснях та думках. З широким

¹ Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке... — С. 71—72.

² Народні думи. — К., 1986. — С. 26.

³ Там же. — С. 68.

епічним розмахом змальовано в них козацькі походи в Крим і Туреччину, вірне побратимство, яке допомогло долати і бурю на Чорнім морі, і турецьку сторожу на кораблях, і тернисті степові шляхи. Лірично й задушевно оспівано в цих поезіях проведення козака в бій, прощання з родиною, смерть на полі бою».¹ Так зокрема в думі «Федор безродний, бездольний» показано звичай обдаровувати побратимів, коли козак відчуває, що його смертельно поранено:

«Гей, джуро Яремо!
Дарую я тобі по смерті своєї
Коня вороного,
Ей, а другого білогривого
І тягеля червоної,
Од піл до коміра золотом гаптовані,
І шаблю булатную
Пищаль семип'ядную!
Ой да добре ж ти дбай».²

У цій же думі знайшли відображення і звичай повчання небувалих козаків, зокрема джури, а також звичай шанувати козацьких ватажків і рядове козацтво:

«Ой добре ж ти дбай,
Да на коня сідай,
Да їдь понад лугом — Базалугом,
Та понад Дніпром — Славутою!
То як ушкала гудуть,
Ей, то ти схоронися,
А як лебеді ячать —
Е, то ти озовися,
А як козаки йдуть Дніпром-Славутою —
Ой то ти об'явся.
Да шличок на копію іскладай,
Ой да сам низенько укланяй
Наперед госноду богу
І батькові кошовому
Отаману військовому
І всьому товариству кривному, сердечному».³

А далі в думі показано слухняність джури і сам звичай вшанування кошового отамана.

¹ Дей О. Наша пісня, наша дума // Розлилися круті бережечки. — С. 14.

² Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 37.

³ Там же. — С. 38.

У думі ж «Івась Удовиченко, Коновченко» у зіставленні подається образ козака-небувальця. Перед першим боєм Івась свято дотримується козацьких звичаїв:

«Тільки Івась Удовиченко серця козацького не внімає,
Коня на поводі веде,
Шличок під рукою несе,
У намет вступає,
Пану Филоненку,
Корсунському полковнику,
Чолом даває,
На здоров'я питає:
«Пане Филоненку,
Корсунський полковнику,
Батьку козацький!
Благослови ти мене на долину Черкень погуляти,
Слави війську, рицарства дістати,
За віру християнськую одностайно стати».¹
Поміждо військом повертає,
Яко би ясний сокіл літає;
Старого козака повстрічає,
За рідного батька поважає,
Молодого повстрічає,
За рідного брата почитає».²

Цими рядками народ в основних рисах окреслив образ ідеального козака — оборонця рідної батьківщини. Зовсім іншим постає Івась Удовиченко в думі після першого успішного поединку з ворогом. Успіх п'янить його, він не зважає на заборону кошового отамана і відзначає перемогу вживанням оковитої. Цим він порушує козацький звичай не пити у поході, а далі, упившись, він втрачає контроль над собою і зневажає цілий ряд інших козацьких звичаїв: шанувати старших, поважати рядових козаків, дослухатися до порад:

«Поміждо військом проїжджає,
Старого козака повстрічає,
Гордим словом зневажає,
Молодого повстрічає,
Опущення не приймає,
Стременем о грудь поторкає...
То бог йому не поміг:
За табір виїжджав,

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 100.

² Там же. — С. 101.

То бусурманн чи языка піймалії,
Чи напилото чоловіка пізнали.
За табір чверть милі одбавляли,
Молодого Коновченка постріляли!»¹

Слід зазначити, що в думках «Івась Удовиченко, Коновченко» та «Отаман Матяш Старий» акцентується увага на тому, що ті, хто не дослухаються до порад старших обов'язково потрапляють у скрутне становище, біду, як козаки-бравославці, або ж навіть гинуть, як це трапилось з Івасем Удовиченком. Увесь зміст цих дум закликає дотримуватись звичаєвості, повчає поважати народні звичаї.

Козацький звичай шанувати гетьмана показано у думі «Про Хмельницького Богдана смерть, про Єврася Хмельниченка і Павла Тетеренка»:

«Тоді ж то козаки добре дбали,
До города Суботова прибували,
Хмельницького стрічали
Штихи у суходіл стромляли і,
Шлики із себе скидали,
Хмельницькому низький поклон послали.»²

У думі «Козак нетяга Фесько Ганжа Андибер» показано соціальне розшарування в козацтві, а також те, що багаті козаки-дуки, яких народ за їх зневагу до трудящих та простих козаків називає «ляхами», не дотримуються вже козацьких звичаїв і не шанують захисників землі рідної козаків-нетяг:

«Ще ж бідного козака-нетяги не вітають
Ні медом шклянкою,
Ні горілки чаркою.»³

За неповагу до простого козацтва, за зневажання козацьких звичаїв «дуків-сребраників» карають:

«Ей, козаки, — каже, — діти, друзі, молодці!
Прошу я вас, добре дбайте,
Сих дуків-сребраників за лоб, наче волів,
Із-за стола виводжайте,
Перед окнами покладайте
У три березини потягайте!»⁴

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 102.

² Там же. — С. 86—87.

³ Там же. — С. 67.

⁴ Розлилися круті бережечки. — К., 1976. — С. 75.

Давнім військовим козацьким звичаєм є зберігати своє знамено. Свято дотримується цього звичаю Самійло Кішка, який, «хоч тридцять літ у неволі», зберіг хорогви козацькі, і, як тільки звільнився з неволі, дістав їх і уклонився їм:

«Червонії, хрещатії давнії хорогви із кишені виймав,
Розпустив, до води похилив,
Сам низенько уклонив...»¹

Для козаків характерним був звичай настороженого ставлення до ворогів, бути завжди готовим дати гідну відсіч. Це прекрасно подається у думі «Козак Голота»:

«То козак Голота добре козацький звичай знає, —
Ой на татарина скрива, як вовк, поглядає».²

Слід зазначити, що Борис Кирдан — дослідник героїчного епосу українського народу зазначав, що зрадник, запроданець, за народною мораллю, був гірший за ворога-чужинця.³ С. Мишанич з цього приводу пише, що у народних думах гостро і безкомпромісно засуджує «ренегатів» — людей, що силою обставин та заради особистої вигоди ставали на бік ворога, порушуючи освячені віками норми моралі, суспільного життя.⁴

Яскравим прикладом можуть бути рядки з думи «Самійло Кішка»:

«Четвертий — Лях Бутурлак,
Ключник галерський,
Сотник переяславський,
Недовірок християнський,
Що був тридцять літ у неволі,
Двадцять штири як став по волі,
Потурчився, побусурманився
Для панства великого
Для лакомства нещасного!..»⁵

Зрадництво завдавало особливої шкоди. Безіменні автори хочуть довести, що це є громадський злочин і моральне падіння, носії яких повинні зазнати справедливого й обов'язкового покарання.

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 55.

² Там же. — С. 36.

³ Кирдан Б. З духовної скарбниці народу // Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 8.

⁴ Мишанич С. Українські народні думи // Народні думи. — К., 1986. — С. 10.

⁵ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 48.

ня.¹ Саме тому у думі «Маруся Богуславка» звучать прокльони на адресу дівки-бранки, яка «потурчилась, побусурманилась для роскоші турецької, для лакомства нещасного»:

«Марусю, попівну Богуславку,
Кляли-проклинали...»²

Але все ж дівка-бранка проявляє милосердя до бідних невольників, вона, жертвуючи собою, визволяє їх з неволі «на тихі води, на ясні зорі».

Сцена смерті самотнього козака в степу на чужині набуває глибокого поетичного втілення в думках «Три брати Самарські», «Смерть козака на Кодині-долині», «Смерть Федора безродного» та ін. Всі вони, як і історичні пісні відповідного циклу, не мають розгорнутого сюжету, а відтворюють епізод після бою, який передає співчуття народу до своїх синів, що гинуть на чужині. Така всенародна печаль виявляється вже на початку:

«...усі поля самарські пажарами погоріли,
Тільки не горіло два терни дрібненьких,
Два байраки зелененьких,
Бо там подлі них лежало три брати рідненькі:
То они постріляні,
Порубані,
На рани смертельні знемагали...»³

У зв'язку з цим велика увага в думках приділяється опису поховання воїна-визволителя за козацьким звичаєм:

«Штири тисячі тіло козацьке знаходили,
У червону китайку вложили...
Тоді козаки саблями да наділками суходіл копали,
Шапками та приполами персть носили,
Високу могилу висипали,
Славу козацькую учинили,
У головоньках червоний прапор постановили,
Із семип'ядних пищалей продрзвонили...»⁴

Аналогічний опис козацького звичаю поховання подається у думках «Про Хмельницького Богдана смерть, про Єврася Хмельниченка і Павла Тетеренка», «Федор безродний, бездольний», «Смерть козака на Кодині-долині» та «Смерть Федора безродно-

¹ Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків. — К.: Дніпро, 1991. — С. 229—230.

² Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 46.

³ Народні думи. — К., 1986. — С. 10—11.

⁴ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 103.

го». Крім того у думках згадується і поминальний козацький звичай:

«А тим його поминали
Що в себе мали —
Цвіленькими військовими сухарями».¹

У думках та історичних піснях набирає великої ваги мотив уславлення воїна-козака.² Прикладом можуть бути рядки з дум «Козак Голота» та «Козак нетяга Фесько Ганжа Андибер»:

«Слава не вмере, не поляже
Од нині до віка!
Даруй, боже, на многі літа».²

або:

«Тогді-то Фесько Ганжа Андибер,
Гетьман зопорозький,
Хоча помер,
Дак слава його козацька
Не вмере, не поляже!»²

Історичних діячів, які боролися за соціальну справедливість, за незалежність своєї країни, народ наділяє найкращими людськими рисами. В народній уяві вони не вмирають після смерті, а живуть і житимуть у пам'яті нових поколінь. Цей мотив є основним мотивом в українському епосі:

«Полягла козацька молодецька голова,
Як од вітру на степу трава:
Слава не вмере, не поляже,
Лицарство козацьке всякому розкаже».³

Розгорнуте славословіє подано у думі «Самійло Кішка»:

«Полягла Самійла Кішки голова
В Києві-Каневі монастирі...
Слава не вмере, не поляже!
Буде слава славна
Поміж козаками,
Поміж друзями,
Поміж рицарями,
Поміж добрими молодцями!
Утверди, боже, люду царського,
Народу християнського,

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 39.

² Там же. — С. 37, 69.

³ Думи: історико-героїчний цикл. — К., 1982. — С. 8.

Війська запорозького, Донського,
З усією черню дніпровою,
Низовою,
На многія літа,
До кінця віка!»¹

На основі дослідження текстів українських народних дум та історичних пісень ми побачили, що вони зафіксували і зберегли цілий ряд козацьких звичаїв:

- 1) звичай козакувати;
- 2) звичай бути відданим рідній землі;
- 3) звичай добувати собі зброю і коня;
- 4) звичай козаків жити на волі;
- 5) звичай відмежуватися від родини;
- 6) звичай не обтяжуватися майном;
- 7) звичай насипати землі в чоботи;
- 8) звичай мати при собі козацькі атрибути;
- 9) звичай не допускати жінок на Січ;
- 10) звичай повчати і передавати звичаєве право;
- 11) звичай не нападати першими, а боронитися;
- 12) звичай ділити здобич;
- 13) звичай дослухатися до старших та ватажків;
- 14) звичай шанувати козаків та ватажків;
- 15) звичай мати ватажка за взірць;
- 16) звичай отамана радитися з товариством;
- 17) звичай бойового братства, побратимства;
- 18) звичай захищати, помщатися;
- 19) звичай сповідатися товариству;
- 20) звичай жертвності заради товариства;
- 21) звичай рятувати, виручати з біди;
- 22) звичай обдаровувати джур, побратимів;
- 23) звичай ставитися до коня, як до товариша;
- 24) звичай не пити в поході;
- 25) звичай берегти і шанувати бойові знамена;
- 26) звичай здобувати славу у походах;
- 27) звичай відзначати перемогу;
- 28) звичай не йняти віри ворогам;
- 29) звичай зневажати ворогів і карати зрадників;
- 30) козацький поминальний звичай;
- 31) поховання за козацьким звичаєм;
- 32) звичай ушлявлення героїв.

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 56—57.

На основі проведеної роботи ми побачили, що в історичних піснях козацька звичаєвість відбилася значно менше, ніж у думах.

Герої дум та історичних пісень завжди були носіями моральності, виразником загальнонародних інтересів і сподівань. Вони всім корінням своїм міцно зв'язані з рідною землею. Незважаючи на багатолітні страждання в неволі, вони не забувають ані мови своєї, ані звичаїв, не втрачають надії на повернення

на тихі води,
на ясні зорі,
у край веселий,
у мир хрещений,
в города християнські.¹

Лише один цей поетичний образ рідної землі може дуже багато сказати про характер душі української. На любові до своєї дідизни, на любові до своєї батьківщини, на любові до тихих вод і ясних зір і на відразі до всякого гніту та поневолення трималася і тримається волелюбна душа нашого народу. Слушно з цього приводу зауважив сучасний вітчизняний фольклорист С. Мишанич: «Думи про козака Голоту і про Марусю Богуславку споріднені тим, що героїчний нафос у них зливається з патріотизмом, незламність духу героїв підтримується глибоким відчуттям батьківщини, уособленої в образах «ясних зір», «тихих вод», «краю веселого».²

У думі «Коваленко» її головний персонаж з болем у серці згадує Батьківщину і він воліє будь-що повернутися у рідний край, «по степу гуляти», або ладний загинути:

«Ой не згадуй, не згадуй, —
Крикнув Коваленко, —
Бо як про Україну почую,
То болить серденько!
Волів би я, щоб нас четвертували
Або щоб завтра по степу гуляли».³

Всі ці приклади є яскравим показником того, що одним з провідних громадських звичаїв українського народу є приклоніння перед батьківщиною, рідним краєм, і якою б звабливою не була чужина, туга за рідним краєм охоплює все ество українця. Дуже виразною в цьому плані є дума «Теща в полоні у зятя». З великим драматизмом змальовано в ній сцену зустрічі матері з по-

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 8.

² Мишанич С. Українські народні думи // Народні думи. — К., 1986. — С. 11.

³ Народні думи. — К., 1986. — С. 50.

турченою дочкою. Рада такій негаданій зустрічі, дочка вмовляє матір:

«Мати моя, мила мати!
Скидай з себе тії лати,
Возьми дорогії шати,
Будеш з нами панувати».

Та жодні страждання не страшні так матері, як потурчення, побусурманення:

«Ліпше мої вбогі лати,
Ніж дорогії твої шати;
Я не хочу панувати,
Піду в свій край загибати!»¹

Надзвичайно співчутливо оспівано в думках людей, які відірвані від рідного краю, які втратили волю і тужать за рідною країною. Ці думи в більшості своїй нагадують голосіння. Підтвердженням цьому є назва і зміст думи «Невольницький плач»:

«Ой у святу ж то було неділю —
Не сизі орли заклекотали,
Як то бідні безщасні невольники
У тяжкій неволі заплакали.
На коліна упадали,
Угору руки підіймали...
...Визволь, господи, всіх бідних невольників
З тяжкої неволі турецької,
З каторги бусурменської...
На святоруський берег...»²

Чужина за народним звичаєм навіть для вільної людини сприймалася вороже. Людина на чужині була беззахисною, тому співчутливо і повчально звучать рядки з думи «Буря на Чорному морі»:

«Тільки недобре було, отець і мати,
Чужому чужениці на Чорному морі потопати:
Йому прощення ні од кого прийняти
І на чужині порятунку дати!»³

Образ рідної батьківщини нерідко в думках уособлюється, конкретизується образами батька-матері, або родини. В думі «Сестра і брат» вжито суцвіття образних, емоційно насичених порівнянь,

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 8—9.

² Там же. — С. 42—43.

³ Народні думи. — К., 1986. — С. 66.

які надзвичайно виразно окреслюють стан самотньої людини на чужині:

«Як птиці пернатій в чистім полі без дерева почувати,
Як тяжко та важко живій рибі без води проживати,
Як тяжко та важко білий камінь з сирої землі проти себе
ізняти —

Ой так тяжко та важко на чужій чужині без кривної
родини помирати!»¹

В думках знайшов відображення також і звичай проклинати чужину, яка несе горе, розлуки, втрати:

«Ти земле турецька, віра бусурменська,
Ти розлуко християнська!
Не одного розлучила ти мужа з жоною,
Брата з сестрою,
Діток маленьких з отцем і маткою!
Хто у тобі срібло-золото заробляє,
В чужі землі несе, п'є-гуляє,
У турецькій землі од радості собі не має».²

З цими рядками співзвучні рядки з думи «Двох братів невольників пісня», в якій теж проклинається і земля турецька, проклята бусурманська, і війна, що розлучила «з отцем і матір'ю».³

Статевовікова диференціація мала важливе значення в субординації взаємовідносин селянського середовища, визначала місце кожного в розподілі праці, його громадські права і обов'язки, регулювала норми поведінки у повсякденному побуті і на дозвіллі.⁴ З цим пов'язаний ще один звичай на Україні: слухатися і поважати старших. Будь це старший брат, батько-матір чи бувала людина. Цей звичай знайшов відображення у думі «Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі». В ній показано, що середульший брат не міг ослухатися старшого, звертався до нього з пошаною, лагідно, закликав до милосердя, не мав права протистояти його сваволі:

«До старшого брата словами промовляти:
«Братіку мій старший, ріднесенький,
Як соколе янесенський!»⁵

А ось в іншому варіанті думи є такі слова:

«Середульший брат добре дбай,

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 96.

² Там же. — С. 43.

³ Там же. — С. 44.

⁴ Див.: Курочкін О. В. Громадський побут і звичаєвість // Культура і побут населення України. — К., 1991. — С. 126.

⁵ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 59.

До найстаршого брата словами промовляє:
«Брате мій рідненький,
Як соколе ясненький!
Станьмо ми, брате, надождімо,
Свої козацькі-молодецькі коні припинімо,
Брата свого найменшого,
Пішого-піхотинця, надождімо...»¹

У думі «Отаман Матяш старий»² виразно акцентується увага на тому, як молоді козаки-небувальці ослухалися порад старшого козака і через те попали у неволю. Ця дума є своєрідним закликком слухатися старших, поважати їх, цінувати їх досвід і ніколи не проявляти зухвалість, молодецтво, недбалість.

У думі «Бідна вдова і три сини» засуджується зверхнє ставлення синів до матері, зневажання. За народним звичаєм вони повинні матір шанувати і до смерті догодувати, а сини виступають порушниками народного звичаю:

«А в святую неділеньку рано-пораненьку
Не в усі дзвони дзвонять,
А то сини свою неньку,
Свою стареньку,
Із подвір'я гонять».³

У думі є рядки, які передають громадську думку щодо звичає-порушників:

«Ой то гості-панове пили-гуляли
І за двір виїжджали
І удовиченьків висміяли,
Що, мабуть, у їх хліба-солі не стало,
Що вони неньку,
Удову стареньку,
Із свого подвір'я ізослали».⁴

Контрастним по відношенню до образів синів є образ «молодого челядина». Цим образом народна дума ніби повчає, як треба ставитися до матері, до літніх людей взагалі:

«Бідну вдову до себе зазиває:
«Ой іди ж ти, вдове,
До мене проживати,

¹ Народні думи. — К., 1986. — С. 68.

² Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 65.

³ Там же. — С. 106.

⁴ Там же. — С. 108.

Не будеш мені сіней, хати вимітати,
Тільки будеш дітей доглядати
І мені, молодому челядині, порядок давати,
Буду тебе за рідну неньку почитати
І до смерті годувати,
І до життя доглядати,
І повік свій будеш у мене проживати!»¹

За народним звичаєм вважалося великим гріхом, коли хто кривдив співвітчизників, за це людина могла бути покарана всевишнім:

«А ще з города вибігав —
Триста душ дітей маленьких
Конем своїм добрим розбивав,
Кров християнську
Безвинно проливав».²

Засудження людських проступків — нешанування громади виразно постає у думках «Буря на Чорному морі» і «Олексій Попович»:

«Да по вулицях кіньми вигравали,
Да проти себе нікого не стрічали,
Діток малих кіньми розбивали.
Кров християнську на сиру землю проливали.
Близькому сусіді хліба і солі ізбавляли...»³
А ще мимо царської громади пробігав,
За своєю гордошю шляпи не здіймав,
На день добрий не давав...
Либонь мене, козаки, панове-молодці,
Найбільше той гріх спіткав».⁴

Одним з громадських звичаїв вважалося шанування церкви, а порушники цього звичаю чинили гріх:

«То же ми собі превелику гордость мали:
Проти божих церков їжджали,
Шличків із голов не здіймали,
На своє місце хреста не клали,
Милосердного творця на поміч не призивали».⁵

З цими рядками співзвучні рядки з думи «Олексій Попович»:

«А ще мимо сорока церков пробігав,

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 107.

² Народні думи. — К., 1986. — С. 62.

³ Там же. — С. 65.

⁴ Там же. — С. 62.

⁵ Там же. — С. 65.

Шляпи не здіймав.
І на себе хреста не покладав,
І отцевої-матчиної
Молитви не споминав...
Либонь мене, козаки, панове-молодці,
Найбільше той гріх спіткав».¹

Крім того на Україні був звичай каятися в гріхах перед громадою, і щире каяття рятувало людину від загибелі або зменшувало її провину:

«Ей, козаки, панове-молодці,
Добре ви дбайте,
Гріхів не тайте!
Ісповідайтесь ви
Милосердному богу,
Чорному морю,
Отаману кошовому,
Хто на собі гріхи має!»²

«Як став Олексій Попович
Гріхи богу повідати,
То зараз стала злосупротивна
Хвилечна хвиля
На Чорнім морі притихати:
Притихала і впадала,
Мов на Чорнім морі не бувала,
Усіх козаків до острова
Живцем прибивала».³

Дума «Буря на Чорному морі» у поетичній формі подає навчання звичаям та основам народної етики, закликає дотримуватись традицій, шанувати їх:

«Ей, коли б то нас, браття, могла
Отцева і матчина молитва відсіля визволяти,
То нехай же б ми могли вже знати
Як отцеву і матчину молитву штити-поважати,
І старшого брата за рідного батька мати,
Сестру штити-поважати,
Близького сусіду у себе за рідного брата мати».⁴

¹ Народні думи. — К., 1986. — С. 62.

² Там же. — С. 60.

³ Там же. — С. 63.

⁴ Там же. — С. 65.

Аналогічні рядки є і в думі «Олексій Попович».

Народний звичай вимагав, щоб люди шанували один одного, «отцеву й матчину молитву шанувати й поважати», «отця й матір» почитати, «брата старшого за рідного отця в себе мати», «близьких сусідів хлібом-сіллю наділяти», «чужих маленьких діток на вулиці стрічати, шапку здіймати, низький поклон оддавати».¹

У думі «Хмельницький і Барабаш» подано звичай вітання господині:

«У сінечки ввійшов —
Із себе шличок ізнімав,
А в світлиці ввійшов —
Низесенький поклон послав».²

У думі «Проводи козака до війська» є епізод, у якому постає народний звичай вітання та вшанування:

«На святую неділю люди з церкви йдуть,
Як бджоли гудуть,
Плече об плече торкаються,
Род з родом,
Брат із братом,
Сват із сватом
На здоров'є питаються...»³

Подібні рядки є і в думі «Сестра і брат», але в ній сильні ще й мотиви соціальної нерівності, що теж позначилось на звичай вітання, коли бідного та сироту наче й не помічають.⁴ Крім того, на Україні у великі свята був звичай згадувати померлих або невольників:

«Завтра буде святий день-великдень,
Будуть наші отці рано вставати,
До божого дому приступати,
Божее слово вислухати,
Нас, бідних невольників, поминати».⁵

Одним з найвідоміших і до наших часів залишився звичай втішати в скорботі, не говорити страшної правди, щоб не травмувати людину. Ось як цей звичай передається у думі «Івась Удовиченко, Коновченко»:

«То у суботу та неділю

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 90.

² Розлилися кругі бережечки. — К., 1976. — С. 77.

³ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 94.

⁴ Там же. — С. 96.

⁵ Народні думи. — К., 1986. — С. 42.

Приснитися удові сон...
Хоч старі жони та мужі сей сон добре знали —
Удові правди не сказали:
«Ти, удово,
Старая жоно,
Не плач, не журися,
Бо вже твій син Івась подружився,
Поняв собі дівку туркеню, чужоземку...»¹

Був ще й звичай перед смертю просити у всіх прощення. Цей звичай знайшов відображення у думі «Смерть Федора Безродного»: «Опрощення зо всіми брав, милосердному богу душу оддав».² Слід зазначити, що молодих козаків за народним звичаєм ховали, ніби весілля справляли:

«Тоді удова не убога ся мала,
Три сотні війська у свій дом закликали:
«Оттепера, козаки, панове-молодці,
Пийте та гуляйте,
Разом похорон і весілля одправляйте!»
«Тоді козаки пили да гуляли,
Із семип'ядних пищалей гримали,
Славу козацьку виславляли,
Заразом весілля і похорон відправляли».³

Здавна в народі культивувався звичай погрібати і оплакувати тіла. Тому з таким глибоким трагізмом у думі «Втеча трьох братів з города Азова» молодший брат, що загибає від «безводдя» і «безхліб'я», з відчаєм говорить, що його родиною і громадою тепер стануть птахи і звірі, що вони виконають весь похоронний обряд:

«Ще й зозулі налітали
В головах сідали,
Як рідні сестри кували;
Ще й вовки-сіроманці находжали
І жовту кість по тернах, по балках розтаскали,
Попід зеленими яворами ховали,
Комишами укривали
Та жалібно квилили і проквильяли —
То ж вони козацький похорон одправляли».⁴

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 103.

² Народні думи. — К., 1986. — С. 30.

³ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 104—105.

⁴ Там же. — С. 62.

В історичних піснях, як і в думках, знайшли відображення громадські звичаї, але їх не так багато порівняно з думками.

Одним з найвагоміших громадських звичаїв, що знайшли відображення в історичних піснях є звичай шанувати громаду. Один з способів вираження свого шанування громаді є поклон. Вклонитися, прихилити голову — один з давніх способів виявлення шанування. Цей звичай знайшов відображення у пісні «Ой у лузі та ще й при березі»:

«Виїжджаючи тай шапочку ізняв,
Низенько вклонився...»¹

Крім цього засобу вшанування був ще один — знімати шапку. Це один із звичаїв вітання. Він згаданий у пісні «У містечку Богуславку Каньовського пана»:

«Ой в містечку Богуславку
Сидить дівок купка...
...Прийшов до них пан Каньовський
Та й шапочку ізняв...»²

Звичай засудження зради, зневага до зрадників у звичайному побутовому громадському житті прекрасно подано у пісні «Чому кури не поете» через діалог матері-полонянки з потурченою дочкою:

«...Скидай з себе тії лати,
Возьми дорогії шати,
Будеш з нами панувати!»
«Ліпше мої вбогі лати,
Ніж дорогі твої шати.»³

Одним з найпоширеніших звичаїв на Україні був звичай підмічати різні прикмети. У пісні «А в нашого Харка, а сотника-батька» згадана прикмета: почав кінь спотикатися. Це вважався в народі недобрий знак, який віщує біду:

«Ой як же мені, панове-молодці,
Як же мені не журиться,
А що підо мною конь буланенький
Та почав становиться.»⁴

¹ Розлилися круті бережечки. — К., 1976. — С. 116.

² Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 139.

³ Там же. — С. 121.

⁴ Там же. — С. 164.

У пісні «Ой ти, Морозенку» знайшли відображення кілька прикмет. Ці прикмети підмічає мати Морозенка і вони їй віщують горе:

«Ой щось, браття, перед двором
Сизий орел в'ється, —
Мабуть, мій син Морозенко
Назад не вернеться...
Ой щось рано-ранесенько
Став мак розпускаться, —
Мабуть, син мій Морозенко
У неволю попався».¹

Весь зміст пісні спрямований на те, щоб показати, як справдились ці прикмети, а не на те, щоб спростувати їх значення, чи вказати на забобонність старої жінки.

У думках детально відтворено звичай просити прощення у громади та рідні перед від'їздом у похід. Не обійшли увагою цей звичай і історичні пісні. Розгорнуто він подається у пісні «Ой гай мати». У пісні показано, що вряджали козаків у похід батьки, вся рідня, односельці. Обов'язком воїнів було, прощаючись з ними, попросити вибачення за вчинені кривди, помиритися з покритими й кривдниками:

«Ой гай мати, ой гай мати,
Ой гай зелененький;
Ой поїхав з України
Козак молоденький.
Віжджавши, шапку знявши,
Низенько вклонився:
«Ой прощайте, слобожани,
Може з ким сварився!»
Хоч сварився, не сварився,
Аби помирився...»²

В історичних піснях, як і в думках, відображено народний звичай інакомовно говорити про смерть, як ось у пісні «Ой як поїхав наш пан Лебеденко»:

«Либонь, мій пан Лебеденко
В темнім лузі оженився:
Взяв собі паняночку —
В чистім полі земляночку...»³

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. С. 142—143.

² Народні перлини. — К.: Дніпро, 1971. — С. 63.

³ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 173.

Образ смерті постає в алегоричному образі «паняночки — в чистім полі земляночки», а у пісні «Ой вииду я на могилу» інакшовно говориться про домовину:

«Не плач, мати, не журися,
Бо вже сина поховано,
Вже 'му хатку збудовано,
Без двер хата, без віконць, —
Михаєві вічний конць!»¹

Не обійшли увагою історичні пісні звичай поховання, але у думках, як епічних творах, цей звичай подається розгорнуто, детально, а у історичних піснях лише згадка про необхідність погрібання тіла померлого, як у пісні «Ой попід гай зелененький»:

«Ой ви, хлопці, ви, молодці,
Беріть мене на топірці,
Занесіть мя в Чорну гору,
Поховайте в нічну пору,
Най ша ляхи не збиткують,
Моє тіло не шматкують».²

На основі проведеної роботи з текстами українських народних дум та історичних пісень ми можемо сказати, що в них знайшли відображення такі громадські звичаї:

- 1) звичай бути відданим рідному краю, батьківщині;
- 2) звичай вороже сприймати чужину;
- 3) звичай оплакувати розлуку з батьківщиною та гірку долю невольників;
- 4) звичай проклинати чужину;
- 5) звичай шанувати старших;
- 6) звичай шанувати земляків, не кривдити співвітчизників;
- 7) звичай просити прощення у рідні та громади перед від'їздом у похід;
- 8) звичай шанувати громаду, її звичаї;
- 9) звичай шанувати віру;
- 10) звичай каятися у гріхах та проступках;
- 11) звичай виявляти своє шанування дітям, сусідам, громаді, господарям гостини та інше;
- 12) звичай знімати шапку вітаючись;
- 13) звичай на Великдень згадувати померлих та невольників;
- 14) звичай зневажати зрадників;
- 15) звичай втішати у горі, не казати правди;
- 16) звичай підмічати різні прикмети;

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 119.

² Розлилися круті бережечки. — К., 1976. — С. 103.

- 17) звичай просити вибачення перед смертю;
18) звичай інакомовно говорити про чиюсь смерть;
19) звичай відправляти похорон молодому козаку, як справляти сумне весілля;
20) звичай погрібати і оплакувати тіла померлих.

Одним з найпоширеніших родинних звичаїв на Україні був звичай радитися з батьками, авторитет для молоді яких був дуже великий. Ослухатися батьків — це означало накликати на себе немилість долі, якісь страшні випробування. У думі «Івась Удовиченко, Кововченко» головний персонаж порушує цей одвічний звичай, за що його мати проклинає і спересердя сказаним словом знімає материнські обереги від злої долі та напасті. Помираючи на полі бою, вояк приходить до думки:

«Не булатними шаблями мене рубали,
Не ординськими стрілами з коня збивали, —
Се мене отцева молитва та материні сльози побили».¹

Материнське прокляття вбиває, благословення — захищає від куль, від меча. Культ матері, материзни, рідної землі пронизує героїчний епос українського народу світлом священності, надає йому глибокого гуманістичного змісту.² Не випадково слова головного персонажа думи «Олексій Попович» пройняті пафосом повчання, в них окреслюються чіткі ознаки народної дидактики, що вимагає дотримуватись звичаєвих традицій:

«Котрий чоловік
Отцеву-матчину молитву
Штить, шанує, поважає,
Того отцева-матчина молитва
Зо дна моря винімає
Од гріхів душу одкупає,
До царствія небесного проводить;
Та отцева-матчина молитва
У купецтві і в реместві,
І на полі, і на морі
На поміч приспіває;
Нам годиться тоє спам'ятати».³

В іншому варіанті думи розширюється коло дії оберегів материнської молитви:

«Ей, то годиться отцева й матчина молитва
Чумакові в чумацтві,

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 10.

² Там же. — С. 10.

³ Народні думи. — К., 1986. — С. 63.

Козакові в козацтві,
Багачеві в багатстві,
І на Чорному морі
І на суходолі».¹

З цього приводу М. Т. Рильський зазначав: «Багато уваги... і думках приділено святості родинних стосунків. З героями, які не виявляють належної поваги до «отця-матері», неодмінно трапляються важкі випробування, а то й смерть. Олексій Попович кається під час морської бурі товаришам у своєму гріху:

«Що я в охотне військо од'їжджав,
Не добре починав,
З отцем і матір'ю прощення не мав,
Старшого брата за брата не мав,
Старшую сестру збарзе зневажав,
Ой, у груди стременим одпихав...

і далі

«Ой, іще з города вибігав,
Триста душ маленьких дітей конем розбивав,
Кров християнську безневинно проливав.

Останні рядки свідчать і про ширші, ніж сфера родинних стосунків, гуманні ідеали українського народу».²

Співзвучні в цьому плані з думою «Олексій Попович» думи «Буря на Чорному морі» і «Смерть братів Самарських», у останній є такі слова:

«Не есть то нас куля яничарська постріляла,
А есть то нас та й отеца молитва покарала.
Гей, да як ми в охотне військо
Од отця, од матері од'їжджали,
То ми з отцем і з матір'ю, і з родом
Опрошення та й не брали».³

Як бачимо, народ з давніх-давен великого значення надавав словесній магії, що виявлялась у буденному житті у побажаннях та молитвах батька-матері. Про це говорить і О. В. Курочкін у розділі «Громадський побут і звичаєвість».⁴ Та найстрашнішим було батька-матері недобре слово або прокляття, яке ніби накликало неминучу біду, а то й смерть того, на кого спрямована батьківська немилість.

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 91.

² Рильський М. Т. Література і народна творчість. — К., 1956. — С. 45.

³ Народні думи. — К., 1986. — С. 34.

⁴ Див.: Наулко В. І. та ін. Культура і побут населення України. — К., 1991. — С. 130.

Давнім родинним звичаєм на Україні був звичай утримувати батьків у старості. У думі «Івась Удовиченко, Коновченко» хоче показувати, здобути слави, добра, щоб:

«Не пішла б моя мати
По чужих дворах спотикати,
Хліба да солі позичати,
Міг би її при собі довіку содержати!»¹

Слід зазначити, що в українських родинах шанобливо ставились і до дітей. Існував звичай батьківської гостини, коли сини поверталися з далекої дороги, походу і т. ін. Цей звичай добре представлений у думі «Втеча трьох братів з города Азова»:

«До отиевого двору доїжджати,
Стали отець і матуся
Із хлібом і сіллю виходжати,
Стали вони свого найстаршого сина
За гостя приймати і за стіл саджати,
Стали вони про найменшого сина
Усю правду питати».²

Крім того народна етика і педагогіка плекали любов до ближнього, вчили поважати братів і сестер, не шкодувати для рідних нічого. І це знову ж таки знайшло відображення у думі «Втеча трьох братів з города Азова», коли середульший брат, проявляючи милосердя до меншого, нічого не шкодує, прагнучи залишити хоч якісь знаки для пішого-піхотинця:

«На собі єдиний дорогий синій каптан має,
Та й той обриває,
Своєму братові, пішому-піхотинцеві,
На путі-дорозі покидає».³

Одним з найтяжчих гріхів на Україні вважалась братерська зрада. В одному з варіантів думи «Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі», старші брати, залишивши в голому степу на вірну смерть свого молодшого брата «пішого-піхотинця», теж гинуть від рук яничар. Смерть братів трактується як кара за жорстокість, несправедливість щодо молодшого брата.⁴

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 100.

² Народні думи. — К., 1986. — С. 72.

³ Там же. — С. 72.

⁴ Кирдан Б. З духовної скарбниці народу // Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 10.

В іншому варіанті думи подано батьківський та громадський осуд братньої зради і виноситься вирок зрадникам, звичаєпорушникам:

«Стали отець-мати обіди справляти,
Молебні наймати,
Стали найстаршого сина із двору зсилати.
Стали його обществом-народом
До розстрілу випроводжати».¹

Ще одним найтяжчим гріхом в народі вважалося пролиття рідної крові. Це теж знайшло відображення у вищезгаданій думі:

«Братуку милий,
Голубонько сивий!
Що кажеш, мов наше серце ножем пробиваєш,
Що наші мечі на тебе не здіймуться,
На дванадцять частей розлетяться,
І душа наша гріхів до віку не викупиться.
Свого, брате, нігде ізроду не чували,
Щоб рідною кровію шаблю обмивали,
Або гострим списом опрощеніє брали».²

У думі «Бідна вдова і три сини» розгорнуто подається звичай визнавання своїх помилок і каяття у тяжких гріхах, яким є зневажання матері:

«Що старший син мовить словами,
Обіллється слізними сльозами:
«Ой, брате мій середущий,
Брате найменший!
Та не гарно ми всі утрюх ізробили,
Гей, що ми свою неньку,
Удову стареньку,
Із свого подвір'я ізслали.
Ой ходім тепер перед богом і перед людьми
Грім-страм потерпимо,
Свою неньку,
Удову стареньку,
До себе упросимо!»³
...Гей, та іди ненько,
Удова старенька,
До нас проживати,
То будеш жінок спиняти

¹ Народні думи. — К., 1986. — С. 72.

² Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 58.

³ Там же. — С. 108—109.

І дітей научати,
І тебе за рідну неньку почитати!
Чи не перестане нас господь хоч мало-немного
той карати!»¹

Одним із звичаїв нашого народу є проводи в далеку дорогу, проводи у військо. Чоловіки, які від'їжджали, часом усвідомлювали, що більше ніколи не повернуться, можуть загинути. Тому на запитання сестри брат відповідає:

«Ой сподівайся мене тоді в гості,
Як будуть о Петрі бистрії ріки-озера замерзати,
Об різдві калина в лузі процвітати,
Пойди ти, сестро, піски у білу ручку,
Посій ти, сестро, на каменю:
Коли той буде пісок на білому камені зіходжати,
Синім цвітом процвітати,
Хрещатим барвінком біленький камінь устилати,
Разними красними цвітами украшати, —
Тоді, сестро, буду до тебе в гості прибувати,
Твого життя при бідності доглядати».²

З цими рядками з думи «Брат і сестра» співзвучні рядки з думи «Проводи козака до війська». В аналогічній ситуації брат промовляє до сестри слова, в яких в інаксовній формі говорить про вічну розлуку з нею:

«Як будуть о Петрі сині озера замерзати,
О святім Василії калина білим цвітом процвітати.
Як синім озерам о Петрі не замерзати,
А о святім Василії каліні білим цвітом не процвітати,
Так мені вік-віком у гостинях не бувати...»³

Ще одним звичаєм у українців було припадати до землі. З цього приводу вітчизняний фольклорист О. Дей писав: «У моменти найбільшої туги і жалю припадали люди до землі. Болючим жалем дітей за батьками, матерів за дітьми черкалися голосіння занімілих навіки вуст, припадали до домовини та сирій землі свіжих могил».⁴

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 108—109.

² Там же. — С. 96.

³ Там же. — С. 94.

⁴ Дей О. Наша пісня, наша дума // Розлилися круті бережечки. — К.,

Припадали до землі невольники, щоб набратися сили від землі-матері. Ось як про це говориться у думі «Маруся Богуславка»:

«То тоді тії козаки тее зачували,
Білим лицем до сирої землі припадали...»¹

Відобразилась і в історичних піснях родинна звичаєвість, але звичайно не так багатогранно і різноманітно, як у думах.

Священним обов'язком батька та матері, родини були проводи до війська козаків, особливо молодиків. Їх батьки самі виряджали в походи, даючи напучення й благословення. Про цей обов'язок рідних так розповідається в одній з пісень:

«Ой пушу я кониченька в саду,
А сам піду к отцю на пораду,
Отець же мій по садочку ходить,
За поводи кониченька водить.
— Ой на, сину, коника, не гайся,
Щоб од того війська не зостався.
Військо іде, короговки мають,
Попереду музиченьки грають.

Ой пушу я кониченька в саду,
А сам піду к неньці на пораду.
Ненька моя по садочку ходить,
У рученьках сорочечку носить.
— Ой, на сину, сорочку, не гайся,
Щоб од того війська не зостався.
Військо йде, короговки мають,
Попереду музиченьки грають».²

А у пісні «А в нашого Харка, а сотника-батька» не тільки показано звичай проводити сина у дорогу з хлібом-сіллю, а й звичай батьківський давати пораду:

«А за ним його ненька старенька
З хлібом-сіллю проводжати:
«Ой не їдь, Харку, ой не їдь, Харку,
Бо то проклята зрада:
Краще б ти в замку був з козаками,
То я б тому була рада».³

¹ Розлилися круті бережечки. — К., 1976. — С. 63.

² Народні перлини. — К., 1971. — С. 90—91.

³ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 163.

У пісні «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш» згадується народний звичай: заслужити наречену, для її здобуття подолати певні перешкоди. У цій історичній пісні є такі рядки:

«Скочу я у Дунай, у Дунай глибокий,
Ах, хто мя достане, то его я буду».¹

Не обійшли увагою українські народні історичні пісні звичай проклонати. Так у одній з пісень жінка проклінає чоловіка, що залишив її і пішов у Січ:

«Ой, щоб тебе покарали та три недолі:
Перша недоля — щоб під тобою добрий кінь пристав,
Друга недоля — щоб ти козаків не догнав,
Третя недоля — щоб тебе козаки незлюбили
І в курінь не пустили».²

Відтворено в історичних піснях також і народний звичай інакомовно говорити про смерть. Одним з прикладів можуть бути рядки з пісні «Ой як поїхав наш пан Лебеденко»:

«Либонь, мій пан Лебеденко
В темнім лузі оженився:
Взяв собі паняночку —
В чистім полі земляночку,
А туди вітер не завіває,
А він, бідолаха, марно в землі пріє».³

Дослідник українського героїчного епосу Борис Кирдан зазначав: «Можна лише подивуватися великому поетичному хисту народу, його душевному багатству, котрий здатен з таким глибоким трагізмом, з таким емоційним надривом, передати смерть свого воїна, свого захисника».⁴

Сцена оплакування козака розгорнуто подається у пісні «В чистім полі возок біжить»:

«В чистім полі возок біжить
Мальований,
На возику козак лежить
Зарубаний.
Над козаком мати плаче
Ріднесенька.

¹ Розлилися круті бережечки. — К., 1976. — С. 86.

² Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 173.

³ Там же. — С. 173.

⁴ Кирдан Б. З духовної скарбниці народу // Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 11.

«Не плач, мати, по дитяті,
Не журися,
Ще я молод козаченько,
Не скончився.
Збудуй мені світлоньку
Новесеньку,
Без околиць і без дверей —
Гемнесеньку.
Мені в двері не ходити
Вже по світу,
А в віконце не глядіти
Вже до віку».¹

З приводу цього вітчизняний фольклорист Олексій Дей писав: «Тонкий художній такт народу не може залишити героя умирати самотнім у степу, і коло нього з'являються найрідніші постаті — мати і сестра».²

Зворушлива, драматизована розмова між милим і милою передається у пісні «Де ж ти, мій милий, вижджаєш», в якій згадується народний звичай оплакування померлого:

«А хто ж, мій миленький, могилу тобі оплаче!»
В чистім полі чорний ворон криче,
Той же мені могилку оплаче».³

Про народний звичай оплакування згадується і в пісні «У Глухові у городі»:

«У Глухові, у городі
Стрельнули з гармати, —
Не по однім козаченьку
Заплакала мати.
У Глухові у городі
Стрельнули з рушниці, —
Не по однім козаченьку
Плакали сестриці.
У Глухові у городі
Поплетені сітки, —
Не по однім козаченьку
Заплакали дітки.
На бистрому на озері
Гей плавала качка;

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 11.

² Розлилися круті бережечки. — К., 1976. — С. 15.

³ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 121.

Не по однім козаченьку,
Плакала козачка».¹

Ця пісня передає збірний образ горя, яке несуть воєнні лихоліття, образ розпорошених родинних сліз ніби створюють узагальнюючу картину, коли в кожній сім'ї на Україні зазнали втрати.

Надзвичайно патетично оплакується в піснях образ народного героя, як от у пісні «Ой ти, Морозенку»:

«Ой ти, Морозенку
Ой ти преславний козаче,
За тобою, Морозенку,
Вся Україна плаче.
Та не так тая Україна,
Як те горде військо!
Ой заплакала Морозиха,
Йдучи рано в місто».²

У цій пісні ми ще можемо спостерігати поступове звуження образу: Морозенко — народний герой України, Морозенко — козацький ватажок, Морозенко — син своєї матері.

На основі дослідження текстів історичних пісень та дум ми змогли виявити такі родинні звичаї, про які згадується у поетичних текстах:

- 1) звичай радитися з батьками, шанувати їх;
- 2) звичай благословляти дітей;
- 3) звичай батька-матері давати поради;
- 4) звичай висловлювати побажання;
- 5) звичай батьків молитися за дітей;
- 6) звичай проклинати за непослух;
- 7) звичай утримувати батьків у старості;
- 8) звичай зустрічати синів з походу, з далекої дороги, вшанувати їх;
- 9) звичай нічого не шкодувати для брата;
- 10) звичай шанувати братів і сестер;
- 11) звичай долати перешкоди, щоб здобути наречену;
- 12) звичай покарання за братерську зраду;
- 13) звичай проклинати за певні проступки, що спрямовані проти родини;
- 14) звичай каятися за проступки;
- 15) звичай інакомовно говорити про загибель;
- 16) звичай оплакувати;
- 17) звичай припадати до землі.

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 153.

² Там же. — С. 142.

Тексти українських народних дум та історичних пісень яскраво проілюстрували, що для українського народу був властивий високий рівень традиційної звичаєвості, яка споконвіку охоплювала сфери родинного та суспільного життя, що регулювало і контролювало весь спектр людських взаємин. Народні звичаєві традиції, як зазначає В. Скуратівський, упродовж століть гуртували українців.¹ Українські думи та українські історичні пісні зберегли деякі з них і трансформували в поетичних текстах. Тому не можна не погодитися з думкою Бориса Кирдана, що думи та історичні пісні — це «перлини народної творчості», які «не втратили і ніколи не втратять свого наукового та культурного значення, адже в них відбито світогляд народу на кожному етапі його історичного розвитку, його морально-етичні норми, погляди, естетичні смаки».²

¹ Див.: Скуратівський В. Наш національний феномен. // Берегиня. — 1992. — № 1. — С. 11.

² Кирдан Б. З духовної скарбниці народу. // Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 5.